

אחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ולילדים עם התפתחות תקינה - הבדלים במאפייני הקשר בין האחים ובהסתגלות הנפשית (באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים)

**מירי יחזקאלי
בהנחיית: ד"ר דפנה רגב**

**עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה"
הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות
והפקולטה לחינוך
בית הספר לטיפול באמצעות אומנויות
אוניברסיטת חיפה**

**מחקר זה נערך בסיוע מענק מחקר מקרן שלם
הקרן לפיתוח שירותים לאדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית ברשויות המקומיות**

2014

קרן שלם/613/2014

תוכן עניינים

3	 תקציר
4	 רשימת טבלאות
6	 רשימת תמונות
7	 פרק 1- מבוא
9	 פרק 2- סקירת ספרות
14	 פרק 3- שיטת המחקר
14	 3.1 המדגם
15	 3.2 כלי המחקר
15	 3.2.1 שאלון רקע
15	 3.2.2 שאלון יחסים בין אחים
15	 3.2.3 שאלון להערכת התנהגות של אחים
16	 3.2.4 שאלון כוחות וקשיים
16	 3.2.5 ציור הקשר בין האחים
16	 3.3 הליך המחקר
17	 3.4 ניתוח הממצאים
18	 פרק 4- ממצאים
18	 4.1 השערה 1
18	 4.2 השערה 2
19	 4.3 השערה 3
20	 4.4 השערה 4
23	 4.5 השערה 5
23	 4.5.1 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
24	 4.5.2 אחים לילדים עם התפתחות תקינה
25	 4.5.3 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
25	 4.5.4 אחים לילדים עם התפתחות תקינה
26	 4.6 השערה 6
26	 4.6.1 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
28	 4.6.2 אחים לילדים עם התפתחות תקינה
30	 פרק 5- דיון וניתוח
30	 5.1 דיון בממצאי המחקר
30	 5.1.1 הבדלים בהערכת הקשר על פי דיווח הילדים
30	 5.1.2 הערכת הקשר על פי דיווח האמהות
30	 5.1.3 הערכת הסתגלות נפשית על פי דיווח האמהות
30	 5.1.4 ניתוח ציורי הנבדקים
32	 5.1.5 קשרים בין טיב הקשר בין האחים לבין מידת הסתגלותם של הנבדקים
33	 5.1.6 קשרים בין שלושת האינדיקטורים, הסתגלות נפשית וטיב הקשר
35	 פרק 6- סיכום, המלצות ומסקנות
36	 פרק 7- השלכות יישומיות של המחקר
37	 פרק 8- רשימת אנשי מקצוע ושטח
38	 פרק 9- מגבלות והמלצות למחקרי המשך
39	 ביבליוגרפיה
45	 נספחים
45	 נספח 1 : שאלון רקע
46	 נספח 2 : שאלון יחסים בין אחים
53	 נספח 3 : שאלון להערכת התנהגות של אחים
55	 נספח 4 : שאלון כוחות וקשיים
57	 נספח 5 : טופס פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת
58	 נספח 6 : אישור השתתפות אמהות במחקר
59	 נספח 7 : אישור השתתפות הילדים במחקר
60	 נספח 8 : דפי משוב

אחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ולילדים עם התפתחות תקינה - הבדלים

במאפייני הקשר בין האחים ובהסתגלות הנפשית

(באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים)

מירי יחזקאלי

תקציר

מבוא: אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית מהווים "קבוצת סיכון" לפתח קשיי התנהגות ובעיות הסתגלות. מכאן עולה הצורך לחזק את האחים ולהעניק להם כלים לבניית חוסן נפשי. המחקר הנוכחי בחן את ההשלכות של נוכחות ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית על האחים עם ההתפתחות התקינה. המחקר עסק בבחינת טיב הקשר והשפעתו על ההסתגלות הנפשית של האח עם ההתפתחות התקינה, בהשוואה לאחים של ילדים עם התפתחות תקינה, באמצעות שימוש בכלים מילוליים ולא מילוליים.

שיטה: במדגם הנוכחי השתתפו 59 ילדים בגילאי 8-13 ואמהותיהם. הנבדקים חולקו לשתי קבוצות: 1. קבוצת המחקר כללה 28 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בדרגה של מוגבלות קלה עד בינונית. 2. קבוצת הביקורת כללה 31 אחים לילדים עם התפתחות תקינה. האמהות והאחים מילאו שאלונים והנבדק התבקש לצייר אותו ואת אחיו/אחותו. נעשה שימוש בהערכה מבוססת אמנות בשני אופנים: 1. התמקדות בשלושה אינדיקטורים (מיקום דמות, מרחק בין דמויות וגודל דמות), אשר עלו מתוך הספרות העוסקת בציורי ילדים. 2. התבוננות בציורים על ידי שלוש שופטות העוסקות בתחום הטיפול באמצעות אמנות והעלאת אינדיקטורים חדשים מתוכם. ממצאי ניתוח הציורים נבחנו אל מול מדדי השאלונים. ניתוח הממצאים הכמותניים נעשה באמצעות מבחן t למציאת הבדלים בין קבוצות וכן במדדי פירסון לבדיקת הקשרים בין משתני המחקר.

תוצאות: השערות המחקר אוששו חלקית ואכן נמצאו מספר הבדלים בין הקבוצות כפי שבאו לידי ביטוי בשאלונים ובציורים. ההבדלים שנמצאו הצביעו על יחסים קרובים יותר בקבוצת המחקר, בהשוואה לקבוצת הביקורת. בנוגע להערכת ההסתגלות הנפשית של הנבדק, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות. נוסף על כך, נמצאו בשתי הקבוצות מתאמים המציינים כי קיים קשר חיובי בין התנהגות מסתגלת לבין קשר מיטיב בין האחים. בנוגע לציורי הילדים, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בנוגע לשלושת האינדיקטורים מתוך הספרות, אך כן נמצאו קשרים בשתי הקבוצות בין שלושת האינדיקטורים למאפיינים התנהגותיים. בנוסף, נמצאו מספר הבדלים בנוגע לאינדיקטורים שעלו מתוך ההתבוננות הפנומנולוגית. בקבוצת המחקר, בהשוואה לקבוצת הביקורת, הופיעו יותר האינדיקטורים: הדמויות נעזרות זו בזו, מושקעות בדמות האח, נוכחות הורים ודמויות בפעולה.

דיון: לאור ההבדלים בין הקבוצות, נראה כי האחאות המיוחדת מחזקת את הקשר בין האחים ומאפשרת התפתחות אישית עבור האחים עם ההתפתחות התקינה. על אף זאת, ממצאי המחקר מצביעים גם על קשיים בקרב האחים עם ההתפתחות התקינה. יש לזכור כי ישנם ילדים אשר אינם חווים את האחאות המיוחדת כמנוף לצמיחה אישית. מכאן שחשוב לזהות את הילדים אשר האחאות המיוחדת מהווה עבורם גורם להוצרות דחק, וכן למצוא דרכי התערבות יעילות ומותאמות יותר עבורם. כמו כן, נדרשים מחקרי המשך להרחבת כלי המדידה האמנותי שנבחן במחקר הנוכחי, לבדוק את מהימנות הכלי להערכת יחסים בין אנשים ולפתחו ככלי התערבות טיפולית עבור אוכלוסיות שונות.

רשימת טבלאות

- 14 **טבלה 1:** מאפיינים של המשתנים הדמוגרפיים הקטגוריאליים והשוואה בין הקבוצות
- 15 **טבלה 2:** מאפיינים של המשתנים הדמוגרפיים הרציפים, בחלוקה לפי הקבוצות
- **טבלה 3:** ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להשוואה בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- 18 (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) במדדי השאלון "יחסים בין אחים"
- **טבלה 4:** ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) במדדי השאלון "הערכת התנהגות
- 19 של אחים"
- **טבלה 5:** ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) במדדי השאלון "כוחות וקשיים"
- 20 **טבלה 6:** ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) בשלושת האינדיקטורים של
- 20 **ציורי הילדים**
- **טבלה 7:** ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) באינדיקטורים החדשים של
- 21 **ציורי הילדים**
- **טבלה 8:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין מדדי
- השאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית
- 23 (N=28)
- **טבלה 9:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין מדדי
- השאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם התפתחות
- 24 תקינה (N=31)
- **טבלה 10:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין מדדי השאלון
- "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)
- 25 **טבלה 11:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין מדדי השאלון
- "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)
- 26 **טבלה 12:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין
- האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית
- 27 התפתחותית (N=28)
- **טבלה 13:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין האינדיקטורים שעלו
- מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)
- 27 **טבלה 14:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "כוחות וקשיים" לבין האינדיקטורים שעלו
- מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)
- 27 **טבלה 15:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין
- האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)
- 28 **טבלה 16:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין האינדיקטורים שעלו

- 28מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)
- טבלה 17:** מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "כוחות וקשיים" לבין האינדיקטורים שעלו
- 29מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

רשימת תמונות

21		ציור מקבוצת המחקר (אינדיקטור "הדמויות נעזרות זו בזו")	תמונה 1 :
21		ציור מקבוצת הביקורת (אינדיקטור "הדמויות נעזרות זו בזו")	תמונה 2 :
22		ציור מקבוצת המחקר (אינדיקטור "מושקעות בציור דמות האח")	תמונה 3 :
22		ציור מקבוצת הביקורת (אינדיקטור "מושקעות בציור דמות האח")	תמונה 4 :
22		ציור מקבוצת המחקר (אינדיקטור "נוכחות הורים")	תמונה 5 :
22		ציור מקבוצת הביקורת (אינדיקטור "נוכחות הורים")	תמונה 6 :
22		ציור מקבוצת המחקר (אינדיקטור "דמויות בפעולה")	תמונה 7 :
22		ציור מקבוצת הביקורת (אינדיקטור "דמויות בפעולה")	תמונה 8 :

פרק 1- מבוא

הקשר בין אחים הינו קשר משמעותי ובעל השלכות ארוכות טווח. יחסים אלו מאופיינים בעוצמות רגשיות רבות ומשפיעים על שלבי ההתפתחות של האחים. אצל אחים של ילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית חווית האחיות הופכת מורכבת וטעונה, מעמידה אותם במצבים לא פשוטים, משפיעה בצורה ניכרת על ההתפתחות הרגשית ויוצרת עבורם התמודדות מאתגרת (Burke, 2010).

הספרות המחקרית העוסקת באחיות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית חושפת תמונה מורכבת. תחילה המחקרים התבססו על ההנחה שנוכחות ילד עם מוגבלות שכלית במשפחה, מהווה גורם דחק משמעותי עבור אחיו ונבדקה בעיקר מצוקה פסיכולוגית אצל האחים (Hannah & Midlarsky, 1999; Williams et al., 2003). אולם, מאוחר יותר הושם דגש גם על ההשלכות החיוביות. תיאוריות של צמיחה ומשבר, המתמקדות בגורם ההערכה ומשאבי ההתמודדות, שפכו אור חדש על אופן ההתמודדות של האחים והראו כי לסיטואציות חיים מאתגרת זו קיימות גם השלכות חיוביות עבור הילד בפיתוח חוסן פנימי וחיזוק הכוחות הנפשיים (Scorgie & Sobsey, 2000; Skotko & Levine, 2006).

המחקר הנוכחי בדק את ההשלכות של נוכחות ילד עם מוגבלות שכלית מנקודת מבטם של האחים עם ההתפתחות התקינה. מטרת המחקר היתה לבחון את היחסים בין אחים בקרב אחים לילד עם מוגבלות שכלית בהשוואה לאחים לילדים עם התפתחות תקינה. מטרה נוספת היתה לבחון את הקשר בין יחסי האחים לבין רמת ההסתגלות הנפשית של הנבדקים ולהשוות בין הקבוצות. ההשוואה נעשתה באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים.

המשתתפים במדגם כללו שתי קבוצות: קבוצת מחקר שכללה 28 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית וקבוצת ביקורת שכללה 31 אחים לילדים עם התפתחות תקינה. על מנת לבחון את ההבדלים בטיב הקשר בין האחים, האמהות והאחים מילאו שאלונים המעריכים את מערכת היחסים בין האחים. בנוסף, האמהות מילאו שאלון המעריך את הכוחות והקשיים של ילדם עם ההתפתחות התקינה המשתתף במחקר. כמו כן, הנבדק התבקש לצייר אותו ואת אחיו/אחותו. השימוש בהערכה מבוססת אמנות במחקר נעשה בשני אופנים: 1. התמקדות בשלושה אינדיקטורים מדידים וידועים מראש אשר עלו מתוך הספרות העוסקת בציורי ילדים. 2. התבוננות בציורים על ידי שלוש שופטות העוסקות בתחום הטיפול באמצעות אמנות והעלאת אינדיקטורים חדשים מתוכם. ממצאי ניתוח הציורים נבחנו אל מול מדדי השאלונים על מנת לשפוך אור נוסף על חווית האחיות. ניתוח הממצאים הכמותנים נעשה באמצעות מבחן t למציאת הבדלים בין קבוצות וכן במדדי פירסון לבדיקת הקשרים בין משתני המחקר.

באופן כללי השערות המחקר אוששו חלקית ונמצאו מספר הבדלים בין הקבוצות כפי שבאו לידי ביטוי בשאלונים ובציורים. ההבדלים שנמצאו הצביעו על יחסים קרובים ואמפתים יותר בקבוצת המחקר, בהשוואה לקבוצת הביקורת, ממצאים המחזקים את הספרות בתחום הדנה בהשלכות החיוביות של האחיות המיוחדות (Scorgie & Sobsey, 2000; Skotko, Levine, & Goldstein, 2011). עם זאת, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בנוגע להערכת ההסתגלות הנפשית של הנבדק. נוסף על כך, נמצאו בשתי הקבוצות מתאמים המציינים כי קיים קשר חיובי בין התנהגות מסתגלת לבין קשר מיטיב בין האחים, בהתאם למחקרים שמצאו קשר בין יחסים קרובים בין האחים לבין התפתחות אישית של האח עם ההתפתחות התקינה (Caya & Liam, 1998; Widmer & Weiss, 2000). בנוגע לציורי הילדים, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בנוגע לשלושת האינדיקטורים מתוך הספרות, אך כן נמצאו קשרים בשתי הקבוצות המראים שככל שיש יותר מרחק בין הדמויות, כך מערכת היחסים בין האחים מאופיינת ביותר קונפליקט. כמו כן נמצאו הבדלים בין הקבוצות כך שבקבוצת המחקר נמצאו קשרים בין מיקום הדמות גבוה על הדף לקשיים רגשיים, ובין ציור גודל דמות קטנה

לבעיות התנהגות. בקבוצת הביקורת נמצאו קשרים בין מרחק קטן בין הדמויות להתנהגות פרו-חברתית וקירבה. קשרים אלו מחזקים מחקרים המצביעים על כך שהציור משקף את עולמו הפנימי של הילד (אברהם, 2002; רז, 2012). בנוסף, נמצאו מספר הבדלים בין הקבוצות בנוגע לאינדיקטורים שעלו מתוך ההתבוננות הפנומנולוגית בתום הליך איסוף הנתונים. בקבוצת המחקר, בהשוואה לקבוצת הביקורת, הופיעו יותר האינדיקטורים: הדמויות נעזרות זו בזו, מושקעות בדמות האח, נוכחות הורים ודמויות בפעולה. ממצאים אלו מחזקים מחקרים הטוענים כי אחים לילדים עם מוגבלות שכלית הופכים רגישים יותר, אמפתים, אחראים ודואגים לצרכים של אחיהם (חובב והוזמי, 2011; Damiani, 1999).

לממצאי המחקר השלכות קליניות ויישומיות הנוגעות לאחאות המיוחדת. המחקר תורם להבנת החוויה הסובייקטיבית של האחים במשפחה עם ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית בדגש על הסתגלותם הנפשית של האחים עם ההתפתחות התקינה, וכן מחזק את המחקרים בספרות המתמקדים בכוחות הצומחים מתוך מציאות מורכבת זו (Pit-Ten Cate & Loots, 2000; Skotko, Levine, & Goldstein, 2011). למרות התמונה החיובית, בשל הבדלים בינאישיים ישנם אחים שמסתגלים טוב יותר למצב וכאלה שפחות (לזרוס ולזרוס, 2000). על כן ישנה חשיבות בזיהוי האחים שבסיכון לפתח בעיות רגשיות בעקבות המצב המאתגר. יש למצוא דרכי התמודדות יעילות ולפתח תוכניות התערבות מותאמות יותר עבורם. היבט ישומי נוסף של המחקר מתייחס לשימוש בציורי ילדים ושילובם עם הידע התיאורטי והמחקרי יחד. המחקר הנוכחי מעמיק ומרחיב את הידע אודות הערכה מבוססת אמנות ככלי הערכה טיפולי ייחודי, המהווה כלי נוסף להבנת מצבם הרגשי של האחים וקשרי האחאות בקרב אוכלוסיות נורמטיביות ואוכלוסיות מיוחדות.

פרק 2- סקירת ספרות

מטרות המחקר הנוכחי הינן לבחון את טיב קשר האחים במשפחה בה יש ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית ולבדוק כיצד האחיות המיוחדות תשפיע על ההסתגלות הנפשית של האח עם ההתפתחות התקינה. מטרות המחקר יבחנו באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים.

נכות התפתחותית מתייחסת לליקוי קוגניטיבי או פיזי או שניהם. מוגבלות שכלית התפתחותית מהווה תת קטגוריה בתוך קבוצה זו, יחד עם אוטיזם, חירשות, עיוורון וניוון שרירים (Abramson, 2000). הגדרת הארגון האמריקאי למוגבלויות שכליות התפתחותיות (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities) מתייחסת למוגבלות המופיעה לפני גיל 18 ומאופיינת במוגבלות משמעותיות הבאות לידי ביטוי במיומנויות הסתגלויות, תפיסיות, חברתיות ומעשיות. כל אלה פוגעים בתפקוד היומיומי של האדם וביכולת שלו להתאים עצמו לדרישות הסביבה (Luckasson et al., AAIDD, 2002). על פי משרד הרווחה והשירותים החברתיים בישראל, ההגדרה למוגבלות שכלית התפתחותית נקבעה על ידי חוק הסעד-טיפול במפגרים (משרד הרווחה, 1969). על פי החלוקה של משרד הרווחה ניתן להבחין במספר דרגות של מוגבלות שכלית התפתחותית: מוגבלות שכלית קלה, קלה-בינונית, בינונית, קשה ועמוקה.

נכות התפתחותית בקרב אחד מבני המשפחה יוצרת זעזוע בתא המשפחתי וגורמת לכך שכל בני המשפחה נדרשים להגיב. חוקרים העוסקים בהולדת ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובטיפול המתמשך בו הרחיבו במהלך השנים את התעניינותם מן העיסוק בילד עם המוגבלות השכלית התפתחותית לעיסוק בילד עם המוגבלות השכלית ובני משפחתו (מרום, 1994; McDermott, Valentine, Anderson, Gallup & Thompson, 1997; Trachtenberg & Batshaw, 1997). בראשית המחקר בתחום, התמקדו המחקרים בהורים ובאמהות בפרט (Dyson, 1997; Kazak & Marvin, 1984; Sanders & Morgan, 1997). מחקרים אלו הראו כי ההורים משקיעים רבות בפעילות ובעשייה כדרך לעכל את המציאות החדשה, והציפייה היא שהילדים האחרים, הסבים והסבתות, ואף החברה כולה יירתמו כדי להקל על המצב (Burke, 2004; Stalker & Connors, 2004). הספרות העוסקת בהשפעת הילד עם המוגבלות השכלית על הוריו נרחבת למדי, אולם נראה כי המחקר המתמקד בהשלכות על האחים בעלי ההתפתחות התקינה עדיין בתחילת דרכו.

כאשר ההתייחסות בספרות הינה ליחסים בין אחים ללא מוגבלות כלשהי, מחקרים מצביעים על כך שאחיות נורמטיביות מאפשרות התפתחות רגשית, קוגניטיבית, חברתית ומקצועית, עוזרת בפיתוח הזהות האישית, מזמנת התנסות חברתית, מאפשרת התמודדות עם מצבים בין אישיים ופתרון בעיות. כל אלה באים לידי ביטוי בבגרות ביחסים בין אישיים, משפיעים על בחירת בני/בנות זוג ואף על היווצרות פתולוגיות שונות (Jenkins-Tucker, Updegraff, McHale & Crouter, 1999; Palladino-Schultheiss, Kress, Manzi & Jeffrey-Glasscock, 2001). בנוסף, נמצא כי ילדים הנהנים מיחסים קרובים ותמיכה מצד אחיהם דיווחו על הערכה עצמית גבוהה וכישורים פסיכולוגיים וחברתיים מרשימים בהשוואה לילדים המתארים יחסים צוננים עם אחיהם (Caya & Liam, 1998; Widmer & Weiss, 2000).

במשפחה בה יש ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית, האחיות הופכות למשימה רגשית מורכבת. הולדת ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית היא חוויה קיומית קשה למשפחה, המערערת את שיווי המשקל המשפחתי (דובדבני, 2000). כוחות אדירים פועלים על הילד עם ההתפתחות התקינה להזדהות עם המצב המשפחתי המיוחד, עם ההורים ועם האח עם המוגבלות השכלית התפתחותית. הנטייה הטבעית במצב כזה היא לפתח תפיסה כלשהי הנותנת פשר למצב, אך לרוב, אין לאחים עם ההתפתחות התקינה מידע מספק בנוגע לפתולוגיה (Pitman & Matthey, 2004). כוחות מודעים ובעיקר כוחות פחות מודעים מביאים את האח להגיב

באמצעות בניית מערך הגנות, שמטרתו הישרדות בתנאי סביבה קשים (חובב והוזמי, 2011). סטוקר וקונורס (Stalker & Connors, 2004) טוענים כי האחים בעלי ההתפתחות התקינה מקבלים את הנכות במשפחה כחלק מה"נורמליות" שלהם עצמם. כלומר, כשגדלים במשפחה עם ילד בעל נכות התפתחותית, הנכות מובנת ומושרשת לאחים בעלי ההתפתחות התקינה כחלק מחוויה יומיומית, אליה הם מורגלים ואותה הם מכירים. בורק (Burke, 2010) מחדד זאת וטוען כי הנכות במשפחה אינה משויכת רק לילד עם המוגבלות השכלית התפתחותית, אלא גם לכל מי שחי איתו ומושפע בדרך זו או אחרת מהנכות שלו. בורק קורא לתופעה זו "נכות מתוך הקשר" ("Disability by association"), מושג המסייע בהבנת הנכות במשפחה על פי חווית האחים בעלי ההתפתחות התקינה, מתוך חיי המשפחה היומיומים והפעילויות החברתיות בהם הם לוקחים חלק.

למרות שבשנים האחרונות ההתייחסות לאחאות לילדים עם צרכים מיוחדים בספרות המקצועית צוברת תנופה, הממצאים חושפים תמונה לא עקבית (Hannah & Midlarsky, 1999; Nixon & Cummings, 1999). הספרות המקצועית מתייחסת לשני זרמים הנוגעים לאחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית: 1. הזרם השלילי- על פיו הקשר המורכב פוגע באחים בעלי ההתפתחות תקינה. קיימת סכנה של הזנחה וחוסר זמינות הורית, מערכת של ציפיות גבוהות מצד ההורים ונטל רב של תפקידים טכניים כמו טיפול ואחריות כלפי האח עם המוגבלות השכלית. תפקידים אלו לעיתים אינם תואמים את בגרותו המנטלית של האח עם ההתפתחות התקינה, שוללים ממנו אורח חיים נורמטיבי, ואף מסכנים את היחסים בין האחים (זיידר, 1986). כמו כן, בשל התוויות והסטיגמות המודבקות על ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית, ישנו מחיר חברתי איתו האח עם ההתפתחות התקינה מתמודד, מחיר שעלול לגרום לתחושות של בושה, הסתגרות, הסתייגות מחברים, פגיעה בדימוי העצמי ואף תחושת דחק וסיכון לפתח קשיי הסתגלות, הפרעות נפשיות והתנהגותיות (Carr, 1995; Cuskelly & Dadds, 1992; Cuskelly & Gunn, 1993; Williams et al., 2003). 2. הזרם החיובי- על פיו הקשר המורכב תורם להתפתחות האחים בעלי ההתפתחות תקינה. תרומה זו מתבטאת בפיתוח אישיות חזקה, בשלה ומסתגלת יותר. נמצא כי ילדים שסייעו לאחיהם עם המוגבלות השכלית ההתפתחותית בטיפול פיזי יומיומי, תפסו עצמם כבעלי אחריות רבה יותר והפגינו פחות רגשות שליליים כלפי אחיהם עם המוגבלות השכלית, בהשוואה לאחים לילדים עם התפתחות תקינה. בנוסף, הסיוע לאחיהם עם המוגבלות שכלית התפתחותית, לא פגע באינטרקציה שלהם עם קבוצת השווים או באיכות יחסי הגומלין ביניהם לבין אחיהם (Cox, Marshall, Mandleco & Olsen, 2003; Cuskelly & Gunn, 1993).

קוסקלי ושות' (Cuskelly, Chant & Hayes, 1998) טענו שהממצאים שנמצאו במסגרת "הזרם השלילי" נבעו ממטודולוגיה שגויה של מחקרי העבר, אשר נבעה מקבוצות הביקורת ו/או מכשירי מדידה לא מספקים. במחקרם על אחאות לילדים עם תסמונת דאון, קבוצת הביקורת תאמה לקבוצת המחקר מבחינת מאפייני גיל ומצב סוציאקונומי. ואכן, באמצעות סדרה של כלים התנהגותיים ופסיכולוגיים, לא דווח על יותר בעיות בקבוצת המחקר מאשר בקבוצת הביקורת. ממצאיהם מחזקים מחקרים נוספים בתחום אשר הראו שאין הבדלים מובהקים במימדי התנהגות, דימויים העצמי והסתגלותם של אחים לילדים עם מוגבלות שכלית בהשוואה לאחים לילדים עם התפתחות תקינה (Gargiulo, O'Sullivan & Wesley, 1992; Hannah & Midlarsky, 1999; Nixon & Cummings, 1999; Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993).

בשנים האחרונות קיימת מגמה הולכת ומתחזקת השמה דגש רב על שימוש באירוע טראומטי כמנוף לצמיחה אישית ולפיתוח מיומנויות אישיות וחברתיות (Tedeschi & Calhoun, 2004). תופעה זו ידועה בכינוי "צמיחה לאחר טראומה" (Post-Traumatic Growth). ההנחה היא כי האדם החווה צמיחה לאחר אירוע טראומטי מפתח יכולות הסתגלותיות, מיומנויות פסיכולוגיות ומודעות ברמות גבוהות מן הרמות טרם

האירוע. בהתאם לכך, גרסו חוקרים רבים כי אחאות לילדים עם צרכים מיוחדים בכלל ועם מוגבלות שכלית התפתחותית בפרט, עשויה אף היא להיות חוויה חיובית ומעודדת צמיחה (Nixon & Cummings, 1999; Skotko, Levine & Goldstein, 2011). מחקרים דומים הראו כי נוכחותו של ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית במשפחה אינה מובילה בהכרח להפרעות התנהגות או פגיעה בהערכה עצמית, אלא להפך. השלכות חיוביות המתוארות בספרות הן מקור הנאה ושמחה כתוצאה מן ההישגים של הילד עם המוגבלות השכלית התפתחותית, חיזוק הלכידות המשפחתית, קביעת סדרי עדיפויות חדשים, הרחבת רשתות התמיכה החברתיות, מעורבות הולכת וגוברת בקהילה וכדומה (Cuskelly & Gunn, 1993; Nixon & Cummings, 1999; Pit-Ten Cate & Loots, 2000; Scorgie & Sobsey, 2000; Skotko, Levine & Goldstein, 2011; Stainton & Besser, 1998). למרות שכיום הספרות מתמקדת יותר בגישה הרואה באחאות המיוחדת גורם מחזק, עדיין ישנם ממצאים לא עקביים בנוגע להשפעותיה השונות על בני המשפחה. הסבר אפשרי לכך ניתן למצוא במחקרם של לזרוס ולזרוס (2000), הטוענים כי ישנם הבדלים בינאישיים ברגישות לדחק ודי קשה לנבא את השפעתו. דבר הנתפס כמעמסה או כצרה גדולה בעיני אדם אחד, לא בהכרח נתפס כך על ידי אדם אחר. נראה כי קיימים אחרים לילדים עם מוגבלות שכלית אשר יחוו דחק ויהיו בסיכון לפתח קשיי הסתגלות, בעוד אחרים יחוו שינויים חיוביים והתמודדות יעילה כתוצאה מהאחאות המיוחדת.

מתוך הספרות שאזכרה עד כה, ההערכה של היחסים בין האחים התבצעה באמצעות שאלונים של דיווח עצמי וכן דיווח של דמויות הקרובות לאחים. דרך נוספת להתבונן בקשרים בינאישיים ולקבל מידע על עולמו הפנימי של הנבדק הינה באמצעים לא מילוליים. במהלך המחקר הנוכחי, הנבדקים התבקשו לצייר אותם ואת אחיהם. ציור זה היווה אמצעי נוסף להערכת הקשר ביניהם ולבחינת ההסתגלות הנפשית של האח עם ההתפתחות התקינה.

הנושא של ציורי ילדים עורר עניין רב מאז ומתמיד, אולם רק עם התפתחות הפסיכולוגיה של הילד קיבל תשומת לב מיוחדת (מלקיודי, 2004). הפסיכולוגים ראו בציורי הילד אמצעי ראשוני המאפשר לילד לבטא את חוויותיו ורגשותיו (Elkoshi, 2003). הבעה עצמית זו אינה תלויה ביכולתו המילולית והיא מאפשרת למבוגר להציץ אל תוך עולמו הפנימי ותחושת העצמי המתפתחת של הילד (אנינג ורינג, 2009; רז, 2012; Piperno, Di Biasi & Levi, 2007). נראה שכשילדים נמצאים במשבר, ציורים הם כלי יעיל להשגת מידע על אופן תפיסתם את הקשרים סביבם, תפקידים ומתחים (פוקס-אפלמן, 2009; Leibovits, 1999). יתרון נוסף של שימוש בציורים הינו בהיותו כלי לא מילולי, המתאים לשימוש בגילאים שונים, בקרב מעמדות סוציו-תרבותיים ואתניים שונים (Teichman, 2001). בעשור האחרון התפתח תחום זה ונעשה שימוש רב בציורי ילדים ככלי אבחוני והשלכתי (Dallaire, Ciccone & Wilson, 2012; Lev Wiesel & Shvero, 2003). מחקרים רבים משתמשים בציורים על מנת לאבחן בין היתר ביטוי רגשי ואת רמת הדחק בבית (Dallaire et al., 2012; Peleg Oren, 2002). עם זאת, קופיץ (Koppitz, 1984) מדגישה כי הכלי של ציור אדם בהיבטו ההשלכתי לא יכול להוות כלי אבחוני לבדו, אשר באמצעותו ניתן לקבע ולאבחן בעיות רגשיות אלא כמבחן שנותן רמזים אפשריים, בהצטרפות למדדים נוספים, בכדי לאתר קשיים רגשיים.

לצורכי הערכה של ציורי הנבדקים במחקר הנוכחי, נעשה שימוש בשתי גישות: 1. אינדיקטורים ידועים מראש, המסתמכים על הספרות בתחום. 2. אינדיקטורים שעלו בתום הליך איסוף הנתונים, המתבססים על התבוננות פנומנולוגית בתוצרים האמנותיים.

הספרות המקצועית בתחום האבחון באמצעות ציורי ילדים מתייחסת לאינדיקטורים קבועים מראש המאפיינים ציורי דמויות אדם. לצורך מחקר זה נבחרו שלושה אינדיקטורים בתוך הספרות:

האינדיקטור הראשון שנבחר הינו מיקום הדמות. מחובר (Machover, 1949) טענה כי הדף מקביל לסביבה וכי 'הזהות המרחבית' של העצמי תכתוב איפה אני ממקם את עצמי ביחס לסביבה. אברהם (2002) הוסיפה כי דמויות הממוקמות במרכז הדף או בחלקו העליון, מרמזות על סמכותיות רבה. מיקום הדמויות בקצוות הדף מבטא עמדת הגנה, ללא מעורבות במה שקורה במשפחה. כמו כן, דמויות שממוקמות אחת מעל השנייה משקפות את חשיבותן במערכת הרגשית של המצייר, כאשר הדמויות המועדפות יצורו למעלה (רז, 2012). בהקשר של המחקר הנוכחי, נבדק מיקום דמות הנבדק עם ההתפתחות התקינה ביחס לדמות אחיו. מטרת ההשוואה היתה להתייחס לטיב הקשר ולהערכתם העצמית כמרכיב בהסתגלות נפשית, כפי שהוצג בספרות (אברהם, 2002; רז, 2002; Machover, 1949). בנוגע לאינדיקטור "מיקום הדמויות", הדף חולק לשני

חלקים מאוזנים: עליון ותחתון, מיקום הדמות נמדד על פי מיקום ראש הדמויות ביחס לחלוקה זו של הדף. האינדיקטור השני שנבחר הינו מרחק בין הדמויות. אברהם (2002) טוענת כי המרחק בין הדמויות מעיד על מידת הקירבה בין בני המשפחה. ריחוק רב בין הדמויות בציור, עלול לרמוז על רצון לשמור מרחק בין היוצרים לבין האנשים בסביבתם. בהקשר של המחקר הנוכחי, נבדק המרחק בין דמויות האחים במטרה להתייחס לטיב הקשר ביניהם, כפי שהוצג בספרות (אברהם, 2002). האינדיקטור "מרחק בין הדמויות" נמדד על פי מספר הסנטימטרים המפרידים בין הדמויות.

האינדיקטור השלישי שנבחר הינו גודל הדמות. גודל הדמות בציור איננו בהכרח מייצג את גודל הגוף במציאות, אלא משקף את סדר חשיבותו במערכת הרגשית של המצייר ואת תחושת דימוי הגוף כמימד נפשי: הגוף כמכיל את התחושות, הרגשות והמחשבות שלנו, המשפיעים על התפיסה שלנו את עצמנו (אברהם, 2002; רז, 2012). בהקשר של המחקר הנוכחי, נבדקה גודל הדמות של הנבדק עם ההתפתחות התקינה ביחס לגודל הדמות של אחיו. מטרת ההשוואה היתה להתייחס לדימוי הגוף ולהערכה עצמית כמרכיבים בהסתגלות נפשית, כפי שהוצג בספרות (אברהם, 2002; רז, 2012). האינדיקטור "גודל דמות" נמדד על פי מספר הסנטימטרים הרבועים המכסים את הדמות.

בנוסף לשלושת האינדיקטורים שעלו מתוך הספרות בתחום, במחקר הנוכחי יעשה שימוש גם בתיאוריה הפנומנולוגית בטיפול באמצעות אמנות לבחון את ציורי הילדים בצורה מעמיקה. הגישה הפנומנולוגית מגדירה תופעות ציוריות הניתנות לצפייה ומסתמכות על התבוננות רחבה באלמנטים הויזואליים שעולים מהתצפית בעבודה היצירתית, משלבי היצירה השונים, מההתנהגות הנלוות ומהתוצר המוגמר (Betensky, 1995). מתוך כך, המתבונן אינו מתבסס על פרשנות והשלכות מתוך עולמו האישי, אלא יש לו את היכולת לתת הערכה המבוססת על עובדות (Somer & Somer, 1997). הליך המחקר הפנומנולוגי מתבסס על ניתוח וקידוד הציורים באמצעות שופטים שהם מטפלים מנוסים באמצעות אמנות (Persons, 2009). במחקר הנוכחי, בתום איסוף הנתונים תעשה התבוננות פנומנולוגית של שופטות מתחום הטיפול באמצעות אמנות אשר יאתרו בנפרד אינדיקטורים חדשים מתוך הציורים ויקדדו אותם. יש לציין כי קיימת ספרות מחקרית מועטה בתחום הערכה ואבחון על ידי הגישה הפנומנולוגית (איונבך, 2013; שולט, 2009; שניר, 2006) ותחום זה עדיין בראשית דרכו.

מטרת המחקר הינה לבחון את היחסים בין אחים בקרב אחים לילד עם מוגבלות שכלית ועם התפתחות תקינה. מטרה נוספת הינה לבחון את ההשפעה של טיב הקשר על רמת ההסתגלות הנפשית של הנבדקים ולהשוות בין הקבוצות. משתני המחקר יבדקו באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים.

בשל מורכבות התחום, השערות המחקר הינן כלליות וללא כיווניות :

1. ימצאו הבדלים בהערכת הקשר בין האחים כפי שיבואו לידי ביטוי בשאלון "יחסים בין אחים" שימולא על ידי האחים עם ההתפתחות התקינה, בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה.
2. ימצאו הבדלים בהערכת הקשר בין האחים כפי שיבואו לידי ביטוי בשאלון "הערכת התנהגות של אחים" שימולא על ידי האמהות, בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה.
3. ימצאו הבדלים בהערכת ההסתגלות הנפשית כפי שיבואו לידי ביטוי בשאלון "כוחות וקשיים" שימולא על ידי האמהות, בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים ללא מוגבלות שכלית.
4. ימצאו הבדלים בשלושת האינדיקטורים מתוך הספרות (גודל הדמויות, מיקום הדמויות ומרחק בין הדמויות) וכן באינדיקטורים שיעלו מתוך התבוננות פנומנולוגית, כפי שיבואו לידי ביטוי בציור "צייר את עצמך ואת אחיך/אחותך" שיעשה על ידי האחים עם ההתפתחות התקינה, בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה.
5. ימצאו הבדלים בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה בקשרים שימצאו בין המדדים המודדים את טיב הקשר בין האחים לבין המדדים המודדים את מידת הסתגלותם הנפשית.
6. ימצאו הבדלים בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה בקשרים שימצאו בין שלושת האינדיקטורים (מיקום דמות הנבדק, מרחק בין דמויות וגודל דמות) לבין המדדים שעולים מהשאלונים.

פרק 3- שיטת המחקר

3.1 המדגם

במדגם השתתפו 59 ילדים ואמהותיהם. הנבדקים חולקו לשתי קבוצות: 1. קבוצת המחקר כללה 28 ילדים למשפחות בהן יש אח/ות עם מוגבלות שכלית התפתחותית בדרגה של מוגבלות קלה עד בינונית (4 אחים עם מוגבלות קלה, ו-24 עם מוגבלות בינונית). הנבדקים בקבוצת המחקר היו בגילאי 8-13 ($M=10.03$, $SD=1.29$), משני המינים (14 בנות ו-14 בנים). 2. קבוצת הביקורת כללה 31 ילדים למשפחות בהן יש אח/ות עם התפתחות תקינה. הנבדקים בקבוצת הביקורת היו בגילאי 8-13 ($M=9.90$, $SD=1.30$), משני המינים (15 בנות ו-16 בנים). ניתן לראות את התפלגות הנבדקים משתי הקבוצות על פי מאפייניהם הדמוגרפיים בטבלאות 1 ו-2. במבחן חי בריבוע לאי תלות ובמבחן t לבלתי תלויים, לא נמצאו הבדלים מובהקים בממוצעי הגיל בין הקבוצות, מספר אחים, מיקום משפחתי, ארץ לידה של ההורים ומצב משפחתי של ההורים. קרטיונים לאי הכללה במחקר היו במידה ולא היתה קיימת התאמה בין ילד בקבוצת הביקורת לילד בקבוצת המחקר מבחינת מאפייני גיל, מגדר ומיקום משפחתי. הילדים נדגמו ממסגרות שונות.

טבלה 1. מאפיינים של המשתתפים הדמוגרפיים הקטגוריאליים והשוואה בין הקבוצות ($N=59$)

משתנה וערכים	התפלגות (%)		השוואה	
	קבוצת המחקר ($N=28$)	קבוצת הביקורת ($N=31$)	Df	χ^2
מין הנבדקים			1	.01
בנים	50	52.6		
בנות	50	48.4		
מין האח				
בנים	60.7	38.7		
בנות	39.3	61.3		
דרגת מוגבלות				
קלה	14.3			
בינונית	85.7			

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

טבלה 2. מאפיינים של המשתנים הדמוגרפיים הרציפים, בחלוקה לפי קבוצות (N=59)

מדד	קבוצה	Max.	Min.	N	SD	M
גיל הנבדק	מחקר	13	8	28	1.29	10.04
	ביקורת	13	8	31	1.30	9.90
גיל האח	מחקר	20	2	28	5.27	11.43
	ביקורת	20	4	31	4.82	9.84
מספר האחים	מחקר	9	2	28	1.89	4.00
במשפחה	ביקורת	6	2	31	0.87	3.19
מיקום הנבדק	מחקר	8	1	28	1.76	2.86
בסדר האחים	ביקורת	5	1	31	1.09	2.13
מיקום האח	מחקר	8	1	28	1.86	2.50
בסדר האחים	ביקורת	6	1	31	1.08	2.35
גיל האב	מחקר	56	36	28	5.63	45.04
	ביקורת	57	37	31	4.31	43.87
גיל האם	מחקר	52	32	28	5.30	40.64
	ביקורת	51	33	31	3.96	41.00

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

3.2 כלי המחקר

3.2.1 שאלון רקע. שאלון הכולל פרטים אישיים אודות הילד והוריו: גיל, מין, מספר אחים, סדר לידה

וכדומה (ראה/י נספח מס' 1).

3.2.2 שאלון יחסים בין אחים. טיב היחסים בין האחים והערכת נקודת מבטו של האח עם

ההתפתחות התקינה נבחנו באמצעות דיווח עצמי של הילד על הכלי Sibling Relationship Questionnaire (SRQ). הכלי פותח על ידי פורמן ובורמסטייר (Furman & Burhmestir, 1985). הגרסה המקוצרת של הכלי תורגמה למחקר הנוכחי על ידי ד"ר ענת זיידמן-זית וד"ר דפנה רגב (ראה/י נספח מס' 2). הכלי מורכב מ-39 היגדים המתייחסים ל-4 מימדים מרכזיים: 1. חום/קירבה (15 היגדים המודדים: אינטימיות, התנהגות פרו- חברתית, חברות, דמיון, הערצה וחיבה). העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.91. 2. סטטוס/כוח (12 היגדים המודדים: טיפוח, דומיננטיות והתחשבות בין האחים). העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.73. 3. קונפליקט (6 היגדים המודדים: וכחנות, אנטגוניזם ותחרותיות). העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.87. 4. יריבות (6 היגדים המודדים: תחושת העדפה הורית של ילד אחד על פני השני). העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.89. כל ההיגדים נמדדים על סולם ליקרט בין חמש דרגות, כאשר רוב הדרגות נעות בין: 1- "כמעט ולא" ועד 5- "הרבה מאוד". בהיגדים העוסקים בהעדפה הורית, הדרגות נעות בין: 1- "אחי כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר" ועד 5- "אני כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר". העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של הכלי בגרסתו האנגלית נעה בין 0.58 ל-0.86 במימדים השונים.

3.2.3 שאלון להערכת התנהגות של אחים. התנהגות האח עם ההתפתחות התקינה כלפי האח עם

המוגבלות השכלית התפתחותית נבחנו באמצעות דיווח האמהות על הכלי The Sibling Inventory of Behavior (SIB). אשר במקור פותח על ידי שפר ואדגרטון (Schaefer & Edgerton, 1981) על מנת להעריך יחסים בין אחים במשפחות עם ובלי ילד עם נכות התפתחותית והורכב מ-28 היגדים. מאוחר יותר, הורחב על

ידי התרינגטון ועמיתיה (Hetherington et al., 1999), שהוסיפו 4 היגדים נוספים. גרסה זאת תורגמה לעברית לצורך שימוש במחקר הנוכחי על ידי ד"ר ענת זיידמן-זית וד"ר דפנה רגב (ראה/י נספח מס' 3). הכלי מורכב מ-32 היגדים המתייחסים ל-6 מימדים מרכזיים: 1. חברות (6 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.91. 2. אמפתיה (6 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.85. 3. למידה (4 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.87. 4. יריבות (7 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.77. 5. תוקפנות (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.86. 6. הימנעות (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.78. כל ההיגדים נמדדים על סולם ליקרט בין חמש דרגות הנעות בין: 1- "אף פעם" ועד 5- "תמיד". העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של הכלי בגרסתו האנגלית נעה בין 0.67 ל-0.88 במימדים השונים.

3.2.4 שאלון כוחות וקשיים. ההסתגלות של הילד נבחנה באמצעות דיווח ההורים על הכלי The Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ). הכלי פותח על ידי גודמן (Goodman, 1997) על מנת להעריך היבטים התנהגותיים רגשיים של בני 4-16, בששת החודשים האחרונים. התרגום לעברית נעשה על ידי ד"ר ענת זיידמן-זית וד"ר דפנה רגב (ראה/י נספח מס' 4). הכלי מורכב מ-25 היגדים המתייחסים ל-5 מימדים מרכזיים (ארבעת המימדים הראשונים מצביעים על קשיים, והחמישי מצביע על כוחות): 1. סימפטומים רגשיים (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.72. 2. בעיות התנהגות (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.60. 3. היפראקטיביות/בעיות קשב (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.82. 4. בעיות בקבוצת השווים (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.57. 5. התנהגות פרו-חברתית (5 היגדים), העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של מדד זה בשאלון הנוכחי 0.72. כל ההיגדים נמדדים על סולם ליקרט בן שלוש דרגות הנעות בין: 1- "לא נכון" ועד 3- "נכון בוודאות". העקביות הפנימית (אלפא קרונבך) של הכלי בגרסתו האנגלית נעה בין 0.80 ל-0.87 במימדים השונים.

3.2.5 ציור הקשר בין האחים. הילדים התבקשו לצייר את עצמם ואת אחיהם (עם המוגבלות השכלית בקבוצת המחקר ועם ההתפתחות התקינה בקבוצת הביקורת). בתום איסוף הנתונים, נמדדו בציורי הילדים שלושת האינדיקטורים אשר עלו מתוך הספרות. בנוסף, שלוש שופטות העוסקות בטיפול באמצעות אמנות, התבקשו להתבונן בציורים ולהעלות מתוכם תופעות ציוריות נוספות, אשר לדעתן חוזרות על עצמן בציורים ואשר לא נקבעו מראש (Janesick, 2000). לאחר מכן, השופטות דירגו בנפרד את האינדיקטורים בצורה דיכוטומית (1-לא קיים, 2-קיים). לאינדיקטורים אלו נעשה ממוצע של דירוגי השופטות.

3.3 הליך המחקר

איתור המשתתפים נעשה על ידי פנייה למשרד הרווחה והשירותים החברתיים, לעמותות ומוסדות פרטיים הבאים במגע עם אוכלוסייה זו, בבקשה לעזרה בגיוס משתתפים. אל גורמים אלו נשלח מכתב הסבר, המפרט את תהליך המחקר והמשמעויות הנגזרות ממנו. בנוסף, גויסו משתתפים מתוך היכרות אישית, אשר חלקם אף הפנו למשפחות נוספות. לאחר שאותרו המשתתפים, התבצעה פנייה ישירה טלפונית בה הוסבר נושא המחקר ומהלכו. המפגש נקבע על פי בקשת המשתתפים, במקום ובזמן שהתאים להם. במהלך הפגישה הובהר להם שוב כי הפרטים נשארים חסויים וכי במידה והם ירצו להפסיק את המפגש בכל רגע נתון. משך זמן הפגישה נע בין 30-50 דקות. המחקר עבר אישור של ועדת האתיקה למחקרים בבני אדם של הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות באוניברסיטת חיפה ושל משרד הרווחה. בנוסף, בשל חשיבותו של המחקר, הוא זכה לתמיכה על ידי "קרן שלם", המעודדת ומסייעת למחקרים העוסקים בתחום המוגבלות שכלית התפתחותית.

בתחילת המפגש, האמהות קראו וחתמו על טופס אישור השתתפותם והשתתפות ילדיהן במחקר. טופס דומה ניתן גם לילדים שהשתתפו במחקר. האמהות וילדיהן הצהירו שהם מסכימים להשתתף במחקר, הם יודעים שהשאלונים הממולאים והציורים ישמשו לצורכי מחקר בלבד ויתכן והציורים יפורסמו כחלק מפרסום המחקר (ראה/י נספחים מס' 6, 7). החוקרת הקריאה לילדים את הטופס וכן הסבירה להם את משמעויותיו בעל פה. לאחר חתימת האם והילד על טופס ההשתתפות, הוזמן הילד לחדר נפרד (ללא נוכחות האם) שם קיבל דף לבן A4 וחבילה של 12 צבעי עפרון והתבקש לצייר אותו ואת אחיו/אחותו. במידה והילד שאל שאלות ממקדודות אודות האופן בו עליו לצייר, החוקרת ענתה לו כי עליו לצייר כפי שהוא רואה לנכון. עם סיום הציור, הילד התבקש למלא "שאלון יחסים בין האחים". החוקרת הסבירה לילדים שהשאלון מתייחס ליחסים שלו עם האח הספציפי (גם במהלך העברת השאלון הזכירה מספר פעמים לגבי איזה אח ספציפי מדובר). כמו כן, החוקרת הראתה לילד כי אין שם על השאלון והסבירה כי השאלון הוא אישי וכי ההורים לא יראו את תשובות הילד. החוקרת תירגלה עם הילד פריט לדוגמה ווידאה שהסולם מובן לילד. לאחר מכן, החוקרת הקריאה לילד שאלה אחר שאלה והילד סימן את התשובות בשאלון משלו. החוקרת ציינה בפני הילד שבמידה וקיימת שאלה שאיננה ברורה לו, הוא מוזמן לבקש הסבר. האם התבקשה למלא שאלון רקע ושני שאלונים נוספים: "שאלון הערכת התנהגות של אחים" ו"שאלון כוחות וקשיים" (המתייחס לילד המשתתף). השאלונים ניתנו לנבדקים ביחידות (ללא נוכחות של גורמים נוספים).

3.4 ניתוח הממצאים

לאחר איסוף הנתונים מהמשפחות, חל שלב ניתוח הממצאים. לבדיקת ההבדלים הקבוצתיים במשתנים הדמוגרפיים נעשו מבחני χ^2 למשתנים קטגוריאליים ומבחני t למשתנים בלתי תלויים. הניתוח של הממצאים הכמותניים כלל ניתוח סטטיסטי של השאלונים שהמשתתפים מלאו ושל שלושת האינדיקטורים שנקבעו מראש מתוך הספרות והשוואה ביניהם, למציאת הבדלים בין שתי קבוצות המחקר. הניתוח נעשה באמצעות מבחן t למציאת הבדלים בין קבוצות ומבחני פירסון לבדיקת הקשרים בין המדדים השונים. בנוסף, ציורי הנבדקים הוצגו בפני שלוש שופטות (החוקרת ושתי שופטות בלתי תלויות נוספות), אשר כולן מטפלות באמצעות אמנות, על מנת למצוא אינדיקטורים נוספים שהתבססו על התבוננות פנומנולוגית בתופעות הציוריות שבתוצר האמנותי. האינדיקטורים החדשים קודדו בסולם דיכוטומי על ידי השופטות על מנת להגדיל את מהימנות הכלי. כל אחת מהשופטות סימנה בנפרד האם האינדיקטור קיים בציור או לא קיים. לאחר מכן, נעשה ממוצע דירוגים בין הציונים של השופטות כאשר ציון שקרוב יותר ל-1 מעיד על העדר האינדיקטור בציור וציון הקרוב יותר ל-2 מעיד על קיומו. האינדיקטורים החדשים שעלו הינם: 1. הדמויות נעזרות זו בזו-האם קיים קשר של תמיכה וסיוע בין הדמויות בציור. 2. מושקעות בדמות האח-האם הנבדק הקדיש יותר משאבים בציור דמות אחיו, לעומת דמותו שלו, מבחינת צבעים, פרטים, וכו'. 3. מלל בציור-האם בציור יש שימוש בטקסט, שמות, וכו'. 4. נוכחות הורים-האם הנבדק צייר גם את הוריו בציור. 5. הבעת פנים שמחה בדמות הנבדק-האם פני הנבדק בציור נראות שמחות. 6. הבעת פנים שמחה בדמות האח-האם פני האח של הנבדק בציור נראות שמחות. 7. צבעוניות בציור-האם יש שימוש במעל לשלושה צבעים בציור. 8. מגע ישיר בין הדמויות-האם הדמויות בציור נוגעות זו בזו. 9. הדמויות נמצאות בפעולה-האם הדמויות בציור פעילות ודינמיות. 10. רקע לדמויות-האם הנבדק צייר סביבה כלשהי לדמויות. גם לאינדיקטורים הללו נעשה ניתוח באמצעות מבחן t למציאת הבדלים בין הקבוצות

פרק 4- ממצאים

מטרת המחקר הנוכחי היתה לבחון את היחסים בין אחים בקרב אחים לילד עם מוגבלות שכלית ועם התפתחות תקינה. מטרה נוספת היתה לבחון את הקשר בין טיב הקשר לבין רמת ההסתגלות הנפשית של הנבדקים ולהשוות בין הקבוצות. משתני המחקר נבדקו באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים. בפרק זה יוצגו ממצאי המחקר בהתאם להשערותיו.

4.1 השערה 1

על מנת לבחון את ההשערה הראשונה, לפיה יהיו הבדלים במדדי שאלון "יחסים בין אחים" בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה, בוצעו מבחני t למדגמים בלתי תלויים, כאשר המשתנה הבלתי תלוי היה קבוצת המחקר והמשתנים התלויים היו המדדים בשאלון "יחסים בין אחים", שמולא על ידי הילדים. בהתאם להשערה, נמצאו הבדלים מובהקים בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה במדד הקירבה ובמדד הקונפליקט, כך שיחסי האחים של אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית היו מאופיינים ביותר קירבה ובפחות קונפליקט בהשוואה לאחים לילדים עם התפתחות תקינה (ראה/י טבלה 3).

טבלה 3. ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להשוואה בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ($N=28$) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה ($N=31$) במדדי השאלון "יחסים בין אחים"

מדד	קבוצה	P	t(57)	SD	M
קירבה	מחקר	0.004	3.00**	0.80	3.60
	ביקורת			0.80	2.98
קונפליקט	מחקר	0.009	-2.72*	0.93	1.93
	ביקורת			0.95	2.60
יריבות	מחקר	0.08	1.80	0.60	0.63
	ביקורת			0.60	0.34
יחסי כוחות	מחקר	0.05	1.98	5.04	6.04
	ביקורת			8.06	2.61

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

4.2 השערה 2

על מנת לבחון את ההשערה השנייה, לפיה יהיו הבדלים במדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה, בוצעו מבחני t למדגמים בלתי תלויים, כאשר המשתנה הבלתי תלוי היה קבוצת המחקר והמשתנים התלויים היו המדדים בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", שמולא על ידי האימהות. בהתאם להשערה, נמצאו הבדלים מובהקים בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה, במדד הלמידה, במדד היריבות ובמדד התוקפנות, כך שיחסי האחים של אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית היו מאופיינים ביותר אמפתיה, למידה, ובפחות יריבות ותוקפנות, בהשוואה לאחים עם התפתחות תקינה. כמו כן, נמצאו הבדלים מובהקים בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה באינדקס החיובי הכולל (ממוצע מדדי אמפתיה, חברות ולמידה) ובאינדקס השלילי הכולל (ממוצע מדדי יריבות, תוקפנות והימנעות), כך שלאחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית היה אינדקס חיובי גבוה ואינדקס שלילי נמוך, בהשוואה לאינדקסים של אחים לילדים עם התפתחות תקינה. עם זאת, לא נמצאו

הבדלים מובהקים בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה בממד החברות ובמדד ההימנעות (ראה/י טבלה 4).

טבלה 4. ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) במדדי השאלון "הערכת התנהגות של אחים"

מדד	קבוצה	P	t(57)	SD	M
אמפתיה	מחקר	0.001	3.91***	0.84	4.30
	ביקורת			0.71	3.51
חברות	מחקר	0.21	1.26	0.94	3.44
	ביקורת			0.86	3.15
למידה	מחקר	0.01	2.67**	0.88	3.65
	ביקורת			1.11	2.95
יריבות	מחקר	0.002	-3.20**	0.66	1.98
	ביקורת			0.59	2.50
תוקפנות	מחקר	0.001	-3.37***	0.65	2.04
	ביקורת			0.66	2.61
הימנעות	מחקר	0.80	0.26	0.71	1.83
	ביקורת			0.72	1.78
אינדקס חיובי	מחקר	0.004	3.03**	0.78	3.80
כולל	ביקורת			0.72	3.20
אינדקס שלילי	מחקר	0.01	-2.61*	0.54	1.95
כולל	ביקורת			0.49	2.30

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

4.3 השערה 3

על מנת לבחון את ההשערה השלישית, לפיה יהיו הבדלים במדדי שאלון "כוחות וקשיים" בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה, בוצעו מבחני t למדגמים בלתי תלויים, כאשר המשתנה הבלתי תלוי היה קבוצת המחקר והמשתנים התלויים היו המדדים בשאלון "כוחות וקשיים", שמולא על ידי האימהות. בניגוד להשערה, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות באף אחד מהמדדים בשאלון "כוחות וקשיים" (ראה/י טבלה 5).

טבלה 5. ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) במדדי השאלון "כוחות וקשיים"

מדד	קבוצה	P	t(57)	SD	M
קשיים רגשיים	מחקר	0.74	0.33	2.09	8.00
	ביקורת			2.40	7.81
בעיות התנהגות	מחקר	0.66	0.44	1.50	6.96
	ביקורת			1.78	6.77
היפראקטיביות/ חוסר קשב	מחקר	0.70	0.39	2.32	8.04
	ביקורת			2.75	7.77
בעיות עם קבוצת השווים	מחקר	0.98	-0.02	1.60	6.25
	ביקורת			1.41	6.66
התנהגות פרו- חברתית	מחקר	0.19	1.34	1.92	13.50
	ביקורת			1.88	12.84
מדד קשיים כולל	מחקר	0.68	0.42	4.99	29.25
	ביקורת			6.45	28.61

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

4.4 השערה 4

על מנת לבחון את ההשערה הרביעית, לפיה יהיו הבדלים באינדיקטורים בציור "צייר את עצמך ואת אחיך/אחותך" בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לאחים לילדים עם התפתחות תקינה, בוצעו מבחני t למדגמים בלתי תלויים, כאשר המשתנה הבלתי תלוי היה קבוצת המחקר והמשתנים התלויים היו האינדיקטורים. החלק הראשון של ההשערה מתייחס לאינדיקטורים מתוך הספרות: גודל הדמות, מיקום הדמות ומרחק בין הדמויות בציורי הנבדקים. בניגוד להשערה, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות באף אחד מאינדיקטורים אלו (ראה/י טבלה 6).

טבלה 6. ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) בשלושת האינדיקטורים של ציורי הילדים

מדד	קבוצה	P	t(57)	SD	M
מרחק בין דמויות	מחקר	0.48	0.71	2.63	4.18
	ביקורת			2.43	3.71
גודל דמות	מחקר	0.46	0.74	18.44	15.63
	ביקורת			14.03	12.45
גודל דמות אח	מחקר	0.65	0.46	15.62	13.64
	ביקורת			12.85	11.94
מיקום הדמות	מחקר	0.23	-1.21	0.64	1.50
	ביקורת			0.69	1.71

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

החלק השני של ההשערה מתייחס לאינדיקטורים שעלו מתוך ההתבוננות הפנומנולוגית: הדמויות נעזרות זו בזו, מושקעות בציור דמות האח, מלל, נוכחות הורים, הבעת פנים שמחה לנבדק, הבעת פנים שמחה לאח, מגוון צבעים, מגע ישיר בין הדמויות, דמויות בפעולה ורקע. בהתאם להשערה, נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות באינדיקטורים הבאים: הדמויות נעזרות זו בזו, מושקעות בציור דמות האח, נוכחות הורים ודמויות

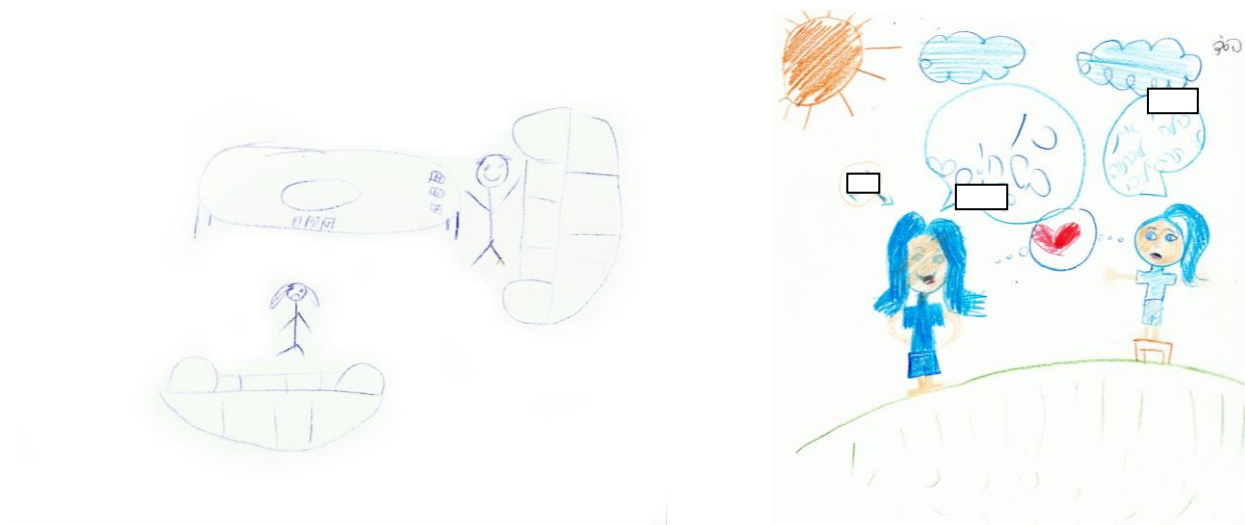
בפעולה (ראה/י דוגמאות לציורים בתמונות 6-1). בכל האינדיקטורים הללו, ממוצעי האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית היו גבוהים מאלו של האחים לילדים עם התפתחות תקינה (ראה/י טבלה 7).

טבלה 7. ממוצעים, סטיות תקן וערכי t להבדל בין אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28) לבין אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31) באינדיקטורים החדשים של ציורי הילדים

מדד	קבוצה	P	t(57)	SD	M
הדמויות נעזרות זו בזו	מחקר	0.008	2.81**	0.39	1.27
	ביקורת			0.15	1.05
מושקעות בציור דמות האח	מחקר	0.03	2.27*	0.34	1.25
	ביקורת			0.19	1.09
מלל (שמות, שיח)	מחקר	0.53	0.64	0.46	1.29
	ביקורת			0.38	1.22
נוכחות הורים	מחקר	0.04	1.99*	0.32	1.12
	ביקורת			0.00	1.00
הבעת פנים שמחה	מחקר	0.36	-0.95	0.38	1.81
	ביקורת			0.28	1.89
לנבדק	מחקר	0.30	-1.05	0.39	1.76
	ביקורת			0.32	1.86
הבעת פנים שמחה לאח	מחקר	0.90	0.13	0.48	1.61
	ביקורת			0.46	1.59
מגוע ישיר בין הדמויות	מחקר	0.31	1.04	0.40	1.20
	ביקורת			0.29	1.11
דמויות בפעולה	מחקר	0.006	2.83**	0.44	1.57
	ביקורת			0.38	1.27
רקע	מחקר	0.04	0.31	0.48	1.57
	ביקורת			0.46	1.31

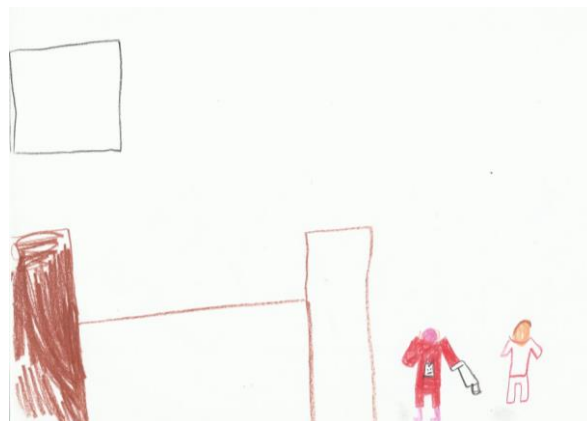
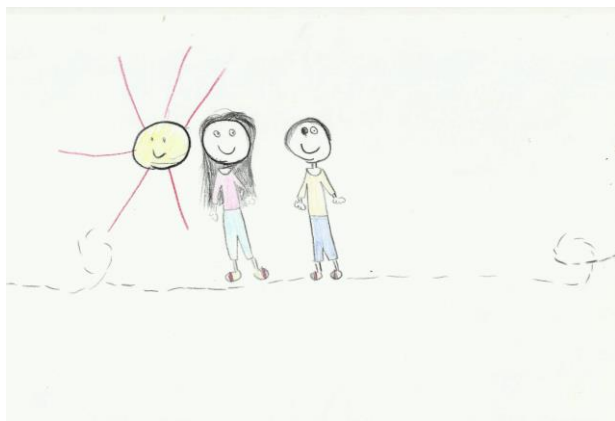
* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

דוגמאות להבדלים בין הקבוצות באינדיקטור "הדמויות נעזרות זו בזו":

תמונה 1. קבוצת המחקר- הנבדק ממוקם בצד שמאל תמונה 2. קבוצת הביקורת- הנבדק ממוקם בצד ימין

דוגמאות להבדלים בין הקבוצות באינדיקטור "מושקעות בציור דמות האח":

תמונה 4. קבוצת הביקורת- הנבדק ממוקם בצד שמאל תמונה 3. קבוצת המחקר- הנבדק ממוקם בצד ימין

דוגמאות להבדלים בין הקבוצות באינדיקטור "נוכחות הורים":

תמונה 5. קבוצת המחקר- הנבדק ממוקם בצד ימין תמונה 6. קבוצת הביקורת- הנבדק ממוקם בצד שמאל

דוגמאות להבדלים בין הקבוצות באינדיקטור "דמויות בפעולה":

תמונה 7. קבוצת המחקר- הנבדק ממוקם בצד ימין תמונה 8. קבוצת הביקורת- הנבדק ממוקם בצד שמאל

4.5 השערה 5

על מנת לבחון את ההשערה החמישית, לפיה יהיו הבדלים בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה בקשרים שימצאו בין המדדים המודדים את טיב הקשר בין האחים לבין המדדים המודדים את מידת הסתגלותם הנפשית, בוצעו מבחני פירסון לבחינת הקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" למדדי שאלון "כוחות וקשיים", בכל אחת מהקבוצות בנפרד.

4.5.1 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. בהתאם להשערה, בקרב קבוצה זו נמצא

מתאם חיובי מובהק בין הקשיים הרגשיים של האחים לבין מדד ההימנעות בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", כך שככל שמדד הקשיים הרגשיים היה גבוה יותר, גם מדד ההימנעות ביחסי האחים היה גבוה יותר. עוד נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד בעיות ההתנהגות לאינדקס השלילי הכולל, כך שככל שמדד בעיות ההתנהגות גבוה יותר, גם האינדקס השלילי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים" היה גבוה יותר. כמו כן, נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין מדד ההיפראקטיביות/חוסר קשב לבין מדדי תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", כך שככל שמדד ההיפראקטיביות/חוסר קשב גבוה יותר, גם הציונים במדדי תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים" היו גבוהים יותר. בנוסף, נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד הבעיות עם קבוצת השווים לבין מדד היריבות בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", כך שככל שמדד הבעיות עם קבוצת השווים גבוה יותר, מדד היריבות הנו גבוה יותר אף הוא. עוד נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין מדד ההתנהגות הפרו-חברתית לבין מדדי אמפתיה, חברות והאינדקס החיובי הכולל, ומתאמים שליליים מובהקים בין מדד ההתנהגות הפרו-חברתית לבין מדדי היריבות, תוקפנות, ההימנעות והאינדקס השלילי הכולל, כך שככל שההתנהגות הפרו-חברתית דורגה כגבוהה יותר, כך מדדי האמפתיה, חברות והאינדקס החיובי הכולל היו גבוהים יותר, ומדדי היריבות, תוקפנות, ההימנעות והאינדקס השלילי הכולל היו נמוכים יותר. לבסוף, נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין מדד הקשיים הכולל לבין מדדי תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי הכולל, כך שככל שמדד הקשיים הכולל היה גבוה יותר, מדדי תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי היו גבוהים יותר אף הם (ראה/י טבלה 8).

טבלה 8. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין מדדי שאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)

קשיים רגשיים	בעיות התנהגות	היפראקטיביות/ חוסר קשב	בעיות עם קבוצת השווים	התנהגות פרו- חברתית	מדד קשיים כולל
אמפתיה	-0.09	-0.15	-0.15	-0.10	0.62***
חברות	-0.06	-0.07	-0.21	-0.26	0.57***
למידה	0.07	0.26	-0.03	0.01	0.37*
יריבות	0.05	0.26	0.14	0.38*	-0.38*
תוקפנות	0.16	0.32	0.40*	0.15	-0.31
הימנעות	0.50**	0.33	0.53**	0.08	-0.41*
אינדקס חיובי כולל	-0.03	0.01	-0.15	-0.14	0.59***
אינדקס שלילי כולל	0.31	0.38*	0.46**	0.25	-0.47**

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באופן כללי ניתן לראות כי בקבוצת המחקר ככל שהתנהגות האחים עם ההתפתחות התקינה היתה יותר פרו-חברתית (סולם המשקף את הכוחות), כך נמצאה יותר אמפתיה, חברות ולמידה כלפי אחיהם עם המוגבלות שכלית התפתחותית ופחות יריבות והימנעות. כמו כן, ככל שנמצאו יותר בעיות עם קבוצת השווים

והיפראקטיביות אצל האחים עם ההתפתחות התקינה, כך נמצאה יותר תוקפנות והימנעות כלפי אחיהם עם המוגבלות השכלית התפתחותית.

4.5.2 אחים לילדים עם התפתחות תקינה. בהתאם להשערה, בקרב קבוצה זו נמצאו מתאמים

חיוביים מובהקים בין התנהגות פרו-חברתית לבין מדדי אמפתיה, למידה והאינדקס החיובי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים" ומתאמים שליליים מובהקים בין התנהגות פרו-חברתית לבין מדדי יריבות, תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", כך שכלל שהתנהגות הפרו-חברתית גבוהה יותר, מדדי האמפתיה, למידה והאינדקס החיובי הכולל היו גבוהים יותר ומדדי יריבות, תוקפנות, הימנעות והאינדקס השלילי הכולל היו נמוכים יותר. עוד נמצא מתאם שלילי מובהק בין מדד האמפתיה לבין מדד בעיות עם קבוצת השווים, כך שכלל שמדד האמפתיה גבוה יותר, מדד הבעיות עם קבוצת השווים נמוך יותר. לבסוף, נמצא מתאם שלילי מובהק בין מדד בעיות ההתנהגות למדד החברות, כך שכלל שמדד בעיות ההתנהגות גבוה יותר, מדד החברות נמוך יותר, ומתאמים חיוביים מובהקים בין מדד בעיות ההתנהגות למדדי ההימנעות והאינדקס השלילי הכולל בשאלון "הערכת התנהגות של אחים", כך שכלל שמדד בעיות ההתנהגות גבוה יותר, מדד ההימנעות והאינדקס השלילי הכולל גבוהים יותר אף הם (ראה/י טבלה 9).

טבלה 9. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין מדדי השאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

קשיים רגשיים	בעיות התנהגות	היפראקטיביות/ חוסר קשב	בעיות עם קבוצת השווים	התנהגות פרו- חברתית	מדד קשיים כולל
אמפתיה	0.01	-0.28	-0.01	-0.42*	0.57***
חברות	0.23	-0.38*	-0.12	-0.22	0.24
למידה	0.25	0.12	0.15	-0.15	0.32*
יריבות	0.18	0.14	0.04	-0.04	-0.35*
תוקפנות	0.22	0.24	0.27	0.28	-0.36*
הימנעות	-0.32	0.40*	0.08	0.21	-0.55***
אינדקס חיובי כולל	0.22	-0.18	0.03	-0.30	0.45**
אינדקס שלילי כולל	0.01	0.36*	0.17	-0.22	-0.57***

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באופן כללי ניתן לראות כי בקבוצת הביקורת שכללה זוגות אחים עם התפתחות תקינה, ככל שהתנהגות הנבדקים היתה יותר פרו-חברתית (סולם המשקף את הכוחות), כך נמצאה יותר אמפתיה ולמידה כלפי אחיהם ופחות יריבות, תוקפנות והימנעות. כמו כן, ככל שנמצאו יותר בעיות התנהגות ועם קבוצת השווים אצל הנבדקים, כך נמצאה יותר הימנעות ופחות אמפתיה וחברות כלפי אחיהם.

לסיכום חלק זה של ההשערה, ניתן לראות כי בשתי הקבוצות התמונה די דומה בכל הנוגע להתנהגות פרו-חברתית (סולם המשקף את הכוחות) אשר נמצאה קשורה למשתנים רבים המתארים קשר חיובי עם האח. עם זאת, כשדווח על קשיים בקרב הילדים עם ההתפתחות התקינה, כן נמצאו הבדלים בין הקבוצות. הבדלים אלו באו לידי ביטוי במדדים מסוימים: בקבוצת המחקר נמצאו מספר קשרים עם מדדי הימנעות והיפראקטיביות לעומת קבוצת הביקורת שם נמצאו מספר קשרים עם מדד בעיות התנהגות. בנוסף, כאשר האמהות בקבוצת המחקר דיווחו על קשיים בהתנהגות, הן קישרו את הקשיים בהתנהגות הילד הרבה יותר להתנהגות שלילית כלפי האח, בהשוואה לדיווח האמהות בקבוצת הביקורת.

כהמשך בחינת ההשערה החמישית, לפיה יהיו קשרים בדיווחי הילדים בין המדדים המודדים את טיב הקשר בין האחים לבין המדדים המודדים את מידת הסתגלותם הנפשית, בוצעו מבחני פירסון לבחינת הקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" למדדי השאלון "כוחות וקשיים", בכל אחת מהקבוצות בנפרד.

4.5.3 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. בהתאם להשערה, בקרב קבוצה זו נמצא

מתאם חיובי מובהק בין קשיים רגשיים של האחים לבין יריבות ביחסי אחים, כך שככל שהקשיים הרגשיים של האחים גבוהים יותר, היריבות ביחסי האחים גבוהה יותר. כמו כן, נמצא מתאם שלילי מובהק בין התנהגות פרו-חברתית של האחים לבין מדד קונפליקט בשאלון "יחסים בין אחים", כך שככל שהאחים אופיינו בהתנהגות פרו-חברתית גבוהה יותר, מדד קונפליקט ביחסים שלהם היה נמוך יותר (ראה/י טבלה 10). טבלה 10. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין מדדי השאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)

קשיים רגשיים	בעיות התנהגות	היפראקטיביות/ חוסר קשב	בעיות עם קבוצת השווים	התנהגות פרו- חברתית	מדד קשיים כולל
קירבה	-0.15	0.14	-0.19	0.08	-0.08
קונפליקט	0.10	0.26	0.36	0.09	0.31
יריבות	0.38*	0.24	0.15	0.05	0.32
יחסי כוחות	0.22	0.23	0.34	-0.27	-0.15

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באופן כללי ניתן לראות כי בקבוצת המחקר ככל שהתנהגות האחים עם ההתפתחות התקינה היתה יותר פרו-חברתית (סולם המשקף את הכוחות), כך נמצאה פחות קונפליקט ביחסים בין האחים. כמו כן, ככל שנמצאו יותר קשיים רגשיים אצל האחים עם ההתפתחות התקינה, כך נמצאה יותר יריבות כלפי אחיהם עם המוגבלות שכלית התפתחותית.

4.5.4 אחים לילדים עם התפתחות תקינה. בהתאם להשערה, בקרב קבוצה זו נמצא מתאם חיובי

מובהק בין מדד בעיות ההתנהגות של האחים למדד היריבות ביחסי האחים, כך שככל שהאחים דורגו כגבוהים יותר בבעיות התנהגות, מדד היריבות ביחסי האחים דורג כגבוה יותר אף הוא. בנוסף, נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד בעיות עם קבוצת השווים למדד היריבות ביחסי אחים, כך שככל שהאחים דורגו כגבוהים יותר בבעיות עם קבוצת השווים, מדד היריבות ביחסי האחים דורג כגבוה יותר אף הוא. עוד נמצא מתאם שלילי מובהק בין התנהגות פרו-חברתית של האחים לבין מדד היריבות בשאלון "יחסים בין אחים", כך שככל שההתנהגות פרו-חברתית של האחים דורגה על ידי הוריהם כגבוהה יותר, מדד היריבות ביחסי האחים היה נמוך יותר. בנוסף, נמצא מתאם חיובי מובהק בין התנהגות פרו-חברתית לבין מדד הקירבה בשאלון "יחסים בין אחים", כך שככל שההתנהגות פרו-חברתית של האחים דורגה על ידי הוריהם כגבוהה יותר, מדד הקירבה ביחסים היה גבוה יותר אף הוא. לבסוף, נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד היריבות ביחסי אחים לבין מדד הקשיים הכולל, כך שככל שהיריבות ביחסי אחים דורגה גבוהה יותר, מדד הקשיים הכולל של האחים דורג כגבוה יותר אף הוא (ראה/י טבלה 11).

טבלה 11. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין מדדי השאלון "כוחות וקשיים" בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

קשיים	בעיות	היפראקטיביות/	בעיות עם	התנהגות	מדד קשיים
רגשיים	התנהגות	חוסר קשב	קבוצת השווים	פרו- חברתית	כולל
קירבה	0.15	-0.02	0.06	-0.22	0.03
קונפליקט	0.11	0.16	0.20	0.34	0.24
יריבות	-0.01	0.49**	0.21	0.62***	0.36*
יחסי כוחות	-0.04	0.26	0.01	-0.16	0.03

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באופן כללי ניתן לראות כי בקבוצת הביקורת שכללה זוגות אחים עם התפתחות תקינה, ככל שהתנהגות הנבדקים היתה יותר פרו-חברתית (סולם המשקף את הכוחות), כך נמצאה יותר קירבה ופחות קונפליקט ביחסים בין האחים. כמו כן, ככל שנמצאו יותר בעיות התנהגות ועם קבוצת השווים אצל הנבדקים, כך נמצאה יותר יריבות כלפי אחיהם.

לסיכום חלק זה של ההשערה, ניתן לראות כי ישנם הבדלים בין הקבוצות כך שבקבוצת הביקורת, נמצאו יותר קשרים בין מערכת יחסים המאופיינת ביריבות למדדי קשיים שונים, בהשוואה לקבוצת המחקר. לסיכום ממצאי ההשערה החמישית, ניתן לראות כי בשתי הקבוצות נמצאו קשרים בין התנהגות מסתגלת (פרו-חברתית) לבין יחסים חיוביים עם האח. עם זאת, כשדווח על קשיים בקרב הילדים עם ההתפתחות התקינה, כן נמצאו הבדלים בין הקבוצות. הבדלים אלו באו לידי ביטוי במדדים מסוימים: קבוצת המחקר אופיינה בקשרים רבים בין מדד הקשיים הכולל והיפראקטיביות בפרט, לבין התנהגויות שליליות ביחסים בין האחים. קבוצת הביקורת אופיינה בקשרים רבים בין בעיות התנהגות לבין התנהגויות שליליות ביחסים בין האחים. בנוסף, נמצאו הבדלים הקשורים גם בדמות המדווחת. כאשר האמהות בקבוצת המחקר דיווחו על קשיים בהתנהגות, הן קישרו את הקשיים בהתנהגות של הילד הרבה יותר להתנהגות שלילית כלפי האח, בהשוואה לדיווח האמהות בקבוצת הביקורת. לעומת זאת, כאשר הילדים בקבוצת המחקר דיווחו על קשיים בהתנהגות, הן קישרו את זה הרבה פחות להתנהגות שלילית כלפי האח, בהשוואה לדיווח הילדים בקבוצת המחקר.

4.6 השערה 6

על מנת לבחון את ההשערה השישית, לפיה יהיו הבדלים בין האחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבין האחים לילדים עם התפתחות תקינה בקשרים שימצאו בין שלושת האינדיקטורים לבין המדדים שעולים מהשאלונים, נערכו מבחני פירסון לבדיקת הקשרים בין מדדי השאלון "הערכת התנהגות של האחים", מדדי שאלון "יחסים בין אחים" ומדדי שאלון "כוחות וקשיים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים (מיקום הדמות, מרחק בין דמויות וגודל דמות), בכל אחת מהקבוצות בנפרד. יש לציין כי השערה זו מתייחסת לשלושת האינדיקטורים בלבד מכיוון שהם מתבססים על ספרות מקצועית בתחום הטיפול באמצעות אמנות, בניגוד לאינדיקטורים הנוספים שעלו בתום הליך איסוף הנתונים, המתבססים על התבוננות פנומנולוגית של שלוש שופטות וכן יש פחות רקע תיאורטי לגביהם.

4.6.1 אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

באשר למדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים", בקרב קבוצה זו לא נמצאו מתאמים מובהקים בין מדדי השאלון לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים (ראה/י טבלה 12).

טבלה 12. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)

	מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
	הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
חברות	0.10	-0.08	-0.07	0.05
אמפתיה	0.10	-0.31	-0.09	0.11
למידה	0.11	-0.26	-0.35	-0.17
יריבות	0.10	0.04	-0.03	-0.09
תוקפנות	-0.12	0.27	0.04	-0.03
הימנעות	-0.30	0.35	0.24	0.11

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באשר למדדי השאלון "יחסים בין אחים", בקרב קבוצה זו נמצא מתאם מובהק בין מדד הקונפליקט ביחסים בין האחים למרחק בין הדמויות בציור הנבדק, כאשר ככל שמדד הקונפליקט ביחסי האחים היה גבוה יותר, המרחק בין הדמויות בציור היה גדול יותר. שאר המתאמים לא נמצאו מובהקים (ראה/י טבלה 13).

טבלה 13. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)

	מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
	הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
קירבה	0.16	-0.05	-0.32	-0.15
קונפליקט	-0.19	0.44*	-0.08	-0.17
יריבות	-0.02	0.09	0.08	-0.07
יחסי כוחות	-0.19	0.14	-0.08	-0.21

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באשר למדדי שאלון "כוחות וקשיים", בקרב קבוצה זו נמצא מתאם שלילי מובהק בין דיווח ההורים על קשיים רגשיים אצל האחים לבין מיקום הדמות על הדף בציור הנבדק, כך שככל שדיווח על יותר קשיים רגשיים, מיקום הדמות נטתה להיות בחלק העליון יותר של הדף. עוד נמצא מתאם שלילי מובהק בין דיווח ההורים על בעיות התנהגות אצל האחים לבין גודל הדמות הנבדק בציור, כך שככל שההורים דיווחו על יותר בעיות התנהגות אצל האחים, גודל דמות הנבדק בציור נטתה להיות קטנה יותר (ראה/י טבלה 14).

טבלה 14. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "כוחות וקשיים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (N=28)

	מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
	הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
קשיים רגשיים	-0.38*	0.24	0.06	0.12
בעיות התנהגות	-0.25	0.31	-0.42*	-0.29
היפראקטיביות/חוסר קשב	-0.29	0.20	-0.02	-0.04
בעיות עם קבוצת השווים	0.13	-0.27	-0.19	-0.22
התנהגות פרו-חברתית	0.12	-0.19	0.10	0.20

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

4.6.2 אחים לילדים ללא מוגבלות שכלית. באשר למדדי השאלון "הערכת התנהגות של אחים", בקרב

קבוצה זו נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בין מדדי תוקפנות והימנעות בשאלון התנהגות האחים לבין המרחק בין הדמויות בציור, כך שככל שהתנהגות האחים מאופיינת בתוקפנות והימנעות גבוהים יותר, המרחק בין הדמויות בציור גדול יותר. עוד נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד היריבות בשאלון התנהגות האחים לבין גודל דמות הנבדק בציור, כך שככל שהתנהגות האחים מאופיינת ביריבות גבוהה יותר, דמות הנבדק בציור גדולה יותר (ראה/י טבלה 15).

טבלה 15. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "הערכת התנהגות של אחים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

	מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
	הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
חברות	0.11	-0.13	0.05	0.18
אמפתיה	-0.01	0.03	0.08	0.22
למידה	0.15	-0.14	0.27	0.24
יריבות	-0.02	-0.23	0.37*	0.19
תוקפנות	0.35	0.42*	0.02	0.03
הימנעות	-0.01	0.36*	0.12	0.06

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באשר למדדי השאלון "יחסים בין אחים", בקרב קבוצה זו נמצא מתאם שלילי מובהק בין מדד הקירבה בשאלון "יחסים בין אחים" לבין המרחק בין הדמויות בציורי הנבדקים, כך שככל שיחסי האחים מאופיינים בקירבה גדולה יותר, המרחק בין הדמויות בציורי הנבדקים קטן יותר. עוד נמצא מתאם חיובי מובהק בין מדד הקונפליקט בשאלון "יחסים בין אחים" לבין המרחק בין הדמויות בציורי הנבדקים, כך שככל שיחסי האחים מאופיינים בקונפליקט גדול יותר, המרחק בין הדמויות בציורי הנבדקים גדול יותר. שאר המתאמים לא נמצאו מתאמים מובהקים (ראה/י טבלה 16).

טבלה 16. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "יחסים בין אחים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

	מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
	הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
קירבה	-0.10	-0.41*	0.10	0.07
קונפליקט	0.24	0.39*	0.07	0.12
יריבות	0.06	0.29	0.22	0.12
יחסי כוחות	0.11	-0.15	0.22	-0.04

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

באשר למדדי שאלון "כוחות וקשיים", בקרב קבוצה זו לא נמצאו מתאמים מובהקים בין מדדי השאלון לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הילדים (ראה/י טבלה 17).

טבלה 17. מקדמי מתאם פירסון לקשר בין מדדי שאלון "כוחות וקשיים" לבין האינדיקטורים שעלו מציורי הנבדקים בקרב אחים לילדים עם התפתחות תקינה (N=31)

מיקום דמות	מרחק בין	גודל דמות	גודל דמות
הנבדק	דמויות	הנבדק	האח
קשיים רגשיים	0.19	-0.18	-0.08
בעיות התנהגות	0.19	0.31	0.09
היפראקטיביות/חוסר קשב	0.09	0.19	0.03
בעיות עם קבוצת השווים	0.35	0.25	-0.22
התנהגות פרו-חברתית	-0.19	-0.42*	0.07

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

לסיכום ממצאי ההשערה השישית, ניתן לראות כי בשתי הקבוצות נמצאו קשרים בין האינדיקטור "מרחק בין הדמויות" לבין מערכת יחסים המאופיינת בקונפליקט בין האחים. יחד עם זאת, נמצאו גם הבדלים בין הקבוצות: קבוצת המחקר אופיינה בקשרים שליליים בין האינדיקטור "מיקום הדמות" לקשיים רגשיים, ובין האינדיקטור "גודל הדמות" לבעיות התנהגות. קבוצת הביקורת אופיינה בקשרים שליליים בין האינדיקטור "מרחק בין הדמויות" לבין התנהגות פרו-חברתית וקירבה.

5.1 דיון בממצאי המחקר

5.1.1 הבדלים בהערכת הקשר על פי דיווח הילדים. השערת המחקר הראשונה היתה כי ימצאו

הבדלים בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת בנוגע להערכת הקשר בין האחים כפי שבאו לידי ביטוי בשאלון "יחסים בין אחים" שמולא על ידי הילדים. השערה זו אוששה ונמצאו הבדלים בין הקבוצות. יחסי האחים בקבוצת המחקר היו מאופיינים ביותר קירבה ובפחות קונפליקט בהשוואה לקבוצת הביקורת. ממצא זה תואם את הזרם החיובי בספרות אשר טוען כי לאחאות מיוחדת השלכות חיוביות על טיב הקשר בין האחים. ממצא זה מחזק מחקרים רבים אשר מראים כי קשר האחאות המיוחדת מיטיב עם האחים, מהווה מקור הנאה, מלכד בין בני המשפחה מלוכדת ולא יוצר בעיות התנהגות או עוינות בין האחים (Pit-Ten Cate & Loots, 2000; Scorgie & Sobsey, 2000; Skotko, Levine, & Goldstein, 2011).

5.1.2 הערכת הקשר על פי דיווח האמהות. השערת המחקר השנייה היתה כי ימצאו הבדלים בין

קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת בנוגע להערכת הקשר בין האחים כפי שבאה לידי ביטוי בשאלון "הערכת התנהגות של אחים" שמולא על ידי האמהות. השערה זו אוששה ונמצא שאכן לנבדקים מקבוצת המחקר היה אינדקס חיובי גבוה יותר (המורכב מממוצע מדדי האמפתיה, חברות ולמידה) ואינדקס שלילי נמוך יותר (המורכב מממוצע מדדי יריבות, תוקפנות והימנעות), בהשוואה לאינדקסים של הנבדקים מקבוצת הביקורת. כמו כן, נמצא שיחסי האחים בקבוצת המחקר היו מאופיינים ביותר אמפתיה, למידה, ובפחות יריבות ותוקפנות, בהשוואה לקבוצת הביקורת. עם זאת, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות במדד החברות ובמדד ההימנעות. ממצאים אלו, שדווחו על ידי האמהות, מחזקים ומרחיבים את ממצאי ההשערה הראשונה שדווחו על ידי הילדים, ובכך מגדילים את מהימנותם. כמו כן, ממצאים אלו תואמים את הזרם החיובי בספרות ומחזקים מחקרים נוספים שמצאו כי ילדים שתומכים ומסייעים לאחיהם עם המוגבלות השכלית התפתחותית בטיפול היומיומי, הפגינו פחות רגשות שליליים כלפי אחיהם עם המוגבלות השכלית, בהשוואה לאחים לילדים עם התפתחות תקינה (Cox et al., 2003; Cuskelly & Gunn, 1993).

5.1.3 הערכת הסתגלות נפשית על פי דיווח האמהות. השערת המחקר השלישית היתה כי ימצאו

הבדלים בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת בנוגע להערכת ההסתגלות הנפשית של הנבדק כפי שבאה לידי ביטוי בשאלון "כוחות וקשיים", שמולא על ידי האמהות. השערה זו הופרכה ולא נמצאו הבדלים בין הקבוצות במדדי שאלון זה. יש לזכור כי בשלב גיוס המשתתפים למחקר, היו משפחות שסרבו לקחת חלק ולא היו מעוניינות לחשוף את היחסים במשפחותיהן. ניתן להניח כי דווקא אצל משפחות אלו ימצאו יותר קשיים, לעומת המשפחות אשר הסכימו להשתתף במחקר, שסביר שהן בעלות יותר כוחות ומשאבים אישיים להתמודדות עם המצב המורכב. בהתאם לכך, מוסיפה וינגר (Weinger, 1992), שלהורים תפקיד חשוב המשפיע בין היתר על אופי היחסים בין האחים במישורים שונים. במחקרה נמצא שככל שאמהות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית תפסו את הילד עם המוגבלות השכלית באופן חיובי יותר, כך ההערכה העצמית של האחים עם ההתפתחות התקינה היתה גבוהה וחיובית יותר. ניתן להניח שעצם הסכמת האמהות להשתתף במחקר, משקפת את תפיסתן החיובית אודות מצבן המשפחתי ומכאן שנוצרה הומוגניות במדגם בנושא זה. יתכן ואם היו משתתפות במחקר גם משפחות בהן תפיסת ההורים את המצב היתה שלילית יותר, הדבר היה משתקף בחשיפת תמונה מורכבת יותר אודות השלכות של אחאות מיוחדת על האח עם ההתפתחות התקינה וכן הדבר היה בא לידי ביטוי בהבדלים בין הקבוצות.

5.1.4 ניתוח ציורי הנבדקים. השערת המחקר הרביעית היתה כי ימצאו הבדלים בין קבוצת המחקר

לקבוצת הביקורת בנוגע לשלושת האינדיקטורים מתוך הספרות: מיקום דמות, מרחק בין הדמויות וגודל דמות, וכן באינדיקטורים שיעלו מתוך ההתבוננות הפנומנולוגית, כפי שיבואו לידי ביטוי בציור "צייר את

עצמך ואת אחיך/אחותך", שציירו הנבדקים. החלק הראשון של השערה זו הופרך ולא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בשלושת האינדיקטורים מתוך הספרות.

בנוגע לאינדיקטור "מיקום דמות", לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות. אינדיקטור זה משקף את תחושתו של הנבדק ביחס למיקומו במשפחה. למשל, במחקר אשר בחן הבדלים במיקום הדמות בין קבוצת אלמנות לבין קבוצת נשים נשואות, כאינדיקציה לתפיסתן את מקומן בחברה, נמצא שהנשים האלמנות מיקמו עצמן נמוך יותר על הדף, לעומת הנשים הנשואות, דבר המשקף את האופן בו הן רואות את עצמן כנחותות יותר במדרג החברתי (Lev Wiesel & Drori, 2000). מתוך נתונים אלו ניתן להסיק כי במחקר הנוכחי לא נמצא הבדל אצל הנבדקים בתפיסת מקומם במשפחה, בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת. יתכן והאחאות המיוחדת אינה פוגעת בסביבה המשפחתית של הנבדקים בקבוצת המחקר, והם גדלים בתחושה של תמיכה וביטחון במעמד המשפחתי.

בנוגע לאינדיקטור "מרחק בין דמויות", לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות. הסבר אפשרי לממצא זה ניתן למצוא במחקרה של אברהם (2002), אשר טוענת כי המרחק בין הדמויות מרמז על מידת הקירבה הריגשית בין הדמויות בציר. מתוך נתונים אלו ניתן להסיק כי אין הבדל במידת הקירבה הריגשית שהנבדקים חשים כלפי אחיהם, בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת.

בנוגע לאינדיקטור "גודל דמות", לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות. הסבר אפשרי לממצא זה ניתן למצוא במחקרים המראים כי גודל הדמות המצוירת מהווה אינדיקציה להערכה העצמית של המצייר וכן מושפע מהיחס של המצייר כלפי הדמות המצוירת (Di Leo, 1973; Burkitt, Barret & Davis, 2003; Koppitz, 1984). מתוך הנתונים ניתן להסיק כי אין הבדל בתפיסת הערך העצמי של הנבדקים, בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת.

בחלק השני של ההשערה הרביעית נבדקו האינדיקטורים החדשים אשר עלו מתוך ההתבוננות בציורים בתום הליך איסוף הנתונים. החלק השני של השערה זו אושש חלקית ונמצאו הבדלים בין הקבוצות בחלק מהאינדיקטורים החדשים שעלו. הציורים של קבוצת המחקר היו מאופיינים יותר באינדיקטורים: הדמויות נעזרות זו בזו, מושקעות בדמות האח, נוכחות הורים ודמויות בפעולה, בהשוואה לקבוצת הביקורת. לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות באינדיקטורים: מלל, הבעת פנים שמחה לדמות הנבדק והבעת פנים שמחה לדמות האח, מגוון צבעים, מגע ישיר בין הדמויות ורקע.

נמצא כי האינדיקטור "הדמויות נעזרות זו בזו", מאפיין יותר את קבוצת המחקר. ממצא זה מחזק מחקרים נוספים המראים כי האחאות המיוחדת עשויה לחולל שינוי בהשקפת העולם של האחים עם ההתפתחות התקינה. אחים אלו עשויים להיות בעלי יכולת גבוהה של נתינה ואמפתיה, מגיבים מהר למצוקותיהם של הסובבים אותם ומיטיבם לעזור לזולת, הודות לרגישותם הרבה. כמו כן, לעיתים קרובות הם בוחרים לעסוק במקצועות טיפוליים (חובב והוזמי, 2011; Nixon & Cummings, 1999; Damiani, 1999). במחקר דומה נמצא כי הורים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, מדווחים על צמיחה כתוצאה מההורות המיוחדת, אשר באה לידי ביטוי בחמלה, סימפטיה לזולת, סובלנות וחוסר אנוכיות (Sandler & Mistretta, 1998). מחקרים אלו מחזקים את הגישה הטוענת כי אחאות מיוחדת תורמת לבני המשפחה והופכת אותם לערניים יותר לצרכי האחר. נראה כי התכוונות זו של האחים עם ההתפתחות התקינה לאחיהם עם המוגבלות השכלית התפתחותית, באה לידי ביטוי בנטייה שלהם לסייע ולעזור לאחיהם גם בציור שציירו.

נמצא כי האינדיקטור "מושקעות בדמות האח", מאפיין יותר את קבוצת המחקר. ממצא זה קשור במידה רבה אל הממצא הקודם ומחזק את המגמות המתוארות בספרות אודות השפעות חיוביות הנובעות מהאחאות המיוחדת. מחקרים רבים מראים כי אחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית חווים צמיחה

אישית וחוסן נפשי, הבאים לידי ביטוי בכושר התמדה, מוטיבציה, תחושת אחריות, בגרות ופיתוח מיומנויות חברתיות (Scorgie & Sobsey, 2000; Skotko, Levine, & Goldstein, 2011; Stainton & Besser, 1998). מציאות החיים של המשפחות בהן יש ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית, מאלצת את כל בני המשפחה לטפל באח עם המוגבלות השכלית ובדרך כלל מרבית המשאבים מופנים כלפיו (Burke, 2010). יתכן והמאמצים שהילדים בעלי ההתפתחות התקינה משקיעים בקשר עם האח עם המוגבלות השכלית, עליה הם לרוב גם מתוגמלים ומוערכים, באים לידי ביטוי גם בהשקעה המרובה שהם מקדישים בציור דמותו.

נמצא כי האינדיקטור "נוכחות הורים", מאפיין יותר את קבוצת המחקר. הסבר לממצא זה יכול להיות קשור במחקרים העוסקים בחוסן נפשי. הטענה המרכזית היא שהחוסן הנפשי של הפרט מושפע ממספר גורמים מגנים המשפיעים על תגובתו לדחק הסביבתי ועשויים להפחית את הסיכוי שהפרט יחוה את ההשפעות השליליות של הדחק. אחד מהגורמים המגנים המשמעותיים הינו נוכחותו של הורה תומך (המרכז הישראלי לטיפול בפסיכוטראומה, 2012; Reich, Zautra & Hall, 2010; Butcher, Mineka & Hooley, 2010). הורים אלו לעיתים קרובות מוצאים את עצמם נוכחים יותר בביתם לעומת הורים לילדים ללא צרכים מיוחדים, בשל הקשיים שהחיים זימנו להם. נראה כי השפעת ההורים על היחסים בין האחים ועל תפיסת האחים עם ההתפתחות התקינה את המצב המורכב ואופן התמודדותם, הינה נכרת. מתוך אלה, עולה כי אחים לילדים עם מוגבלות שכלית יזדקקו יותר לדמות הורים תומכת בחייהם. יתכן שנוכחות ההורים בציורי הילדים בקבוצת המחקר, משקפת את חשיבותם כגורם תומך ומגן, עבור האחים עם ההתפתחות התקינה.

נמצא כי האינדיקטור "דמויות בפעולה", מאפיין יותר את קבוצת המחקר. יתכן וגם כאן ההסבר לממצא זה טמון במחקרים המראים כי אחאות מיוחדת מפתחת אישיות בעלת מאפיינים "הוריים". הילד עם ההתפתחות התקינה עובר תהליך התבגרות מואץ, מתמודד עם משימות שונות, נוטל על עצמו אחריות, משגיח ודואג לצרכיו של אחיו עם המוגבלות השכלית (Scorgie & Damiani, 1999; Nixon & Cummings, 1999; Sobsey, 2000; Skotko, Levine, & Goldstein, 2011). ניתן להניח כי ציור דמויות האחים בפעולה מציג את הדינמיקה המשפחתית, והפעילות בין האחים משקפת את המעורבות והאקטיביות של האח עם ההתפתחות התקינה, בחייו של אחיו עם המוגבלות השכלית.

5.1.5 קשרים בין טיב הקשר בין האחים לבין מידת הסתגלותם של הנבדקים. השערת המחקר החמישית היתה כי יהיו הבדלים בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת בקשרים שימצאו בין המדדים המודדים את טיב הקשר בין האחים לבין המדדים המודדים את מידת הסתגלותם הנפשית. השערה זו אוששה באופן חלקי. ממצאי ההשערה החמישית הראו כי אכן בשתי הקבוצות נמצאו מתאמים רבים המציינים כי קיים קשר חיובי בין התנהגות מסתגלת לבין מדדים המעריכים את טיב הקשר בין האחים בצורה חיובית. ממצא זה מחזק מחקרים נוספים הטוענים כי ילדים הנהנים מיחסים קרובים וחמים מצד אחיהם דיווחו על הערכה עצמית גבוהה וכישורים פסיכולוגיים וחברתיים מרשימים בהשוואה לילדים המתארים יחסים צוננים עם אחיהם (Caya & Liam, 1998; Widmer & Weiss, 2000).

יחד עם זאת, נמצאו גם הבדלים בין הקבוצות. נמצא כי קבוצת המחקר אופיינה בקשרים חיוביים רבים בין מדד הקשיים הכולל והיפראקטיביות בפרט, לבין התנהגויות שליליות ביחסים בין האחים. ממצא זה עשוי לרמוז על קיומו של המדד "היפראקטיביות" כמשתנה מתערב. יתכן ובמחקרים עתידיים כדאי לבדוק השפעת משתנה זה על היחסים באחאות המיוחדת. בנוסף, נמצא כי קבוצת הביקורת אופיינה בקשרים חיוביים בין בעיות התנהגות לבין התנהגויות שליליות ביחסים בין האחים. הסבר אפשרי להבדלים בין הקבוצות ניתן למצוא בספרות אשר מציינת כי באחאות המיוחדת קיימים שני כיווני השפעה על האח עם

ההתפתחות התקינה: חיובית ושלילית, אשר לעיתים הם אף משולבים זה בזה (Carr, 1995). דומה שאחים מגיבים למצב המשפחתי המורכב ברמות הסתגלות שונות ובקשת רחבה של תגובות.

ממצאי ההשערה הצביעו על הבדל נוסף שעלה בין הקבוצות הקשור בדמות המדווחת. נמצא שכאשר האמהות בקבוצת המחקר דיווחו על קשיים בהתנהגות, הן קישרו זאת יותר להתנהגות שלילית כלפי האח, בהשוואה לדיווח האמהות בקבוצת הביקורת. לעומת זאת, כאשר הילדים בקבוצת המחקר דיווחו על קשיים בהתנהגות, הם פחות קישרו זאת להתנהגות שלילית כלפי האח, בהשוואה לדיווח הילדים בקבוצת המחקר. ייתכן והבדל זה בין דיווח האם לדיווח הילד משקף חשש מצד הילדים בקבוצת המחקר, לשתף בקשיים הנוגעים ליחסים עם האח עם המוגבלות שכלית התפתחותית.

5.1.6 קשרים בין שלושת האינדיקטורים, הסתגלות נפשית וטיב הקשר. השערת המחקר השישית

היתה כי יהיו הבדלים בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת בקשרים שימצאו בין שלושת האינדיקטורים (מיקום דמות, מרחק בין דמויות וגודל דמות) לבין המדדים שעולים משלושת השאלונים. השערה זו אוששה באופן חלקי.

בנוגע לאינדיקטור "מיקום דמות", בקבוצת המחקר נמצא קשר בין מיקום הדמות גבוה על הדף, לבין קשיים רגשיים, קשר אשר לא נמצא בקבוצת הביקורת. הסבר אפשרי לממצאים אלו ניתן למצוא במחקרים הטוענים שמיקום הדמויות בחלקו העליון של הציור משקף את תפיסתו של המצייר בנוגע לתפקידו החברתי ומרמז על סמכותיות ותחושת עליונות (Machover, 1949; Vass, 1998). ייתכן כי ילדים אשר מיקמו עצמם גבוה, תופסים עצמם כאחראים יותר על אחיהם עם המוגבלות השכלית, אך הדבר גורם להם לתסכולים רבים. ממצא זה מחזק את הספרות בתחום הטוענת כי לאחאות המיוחדת השפעות שליליות על האח עם ההתפתחות התקינה. הילד עם ההתפתחות התקינה חווה ציפיות רבות מצד ההורים לעזור, נטל רב של תפקידים טכניים, דרישה ללקיחת אחריות ועוד. תפקידים אלו אינם תמיד תואמים את בגרותו המנטלית של האח עם ההתפתחות התקינה, לרוב מונעים ממנו לקיים אורח חיים נורמטיבי, ואף עלולים לפגוע ביחסים בין האחים (זיידר, 1986). ייתכן ומציאות החיים המורכבת בה גדלו הילדים עם ההתפתחות התקינה, אשר אילצה אותם להיות סמכותיים יותר ובוגרים, לאו דווקא תאמה את מידת בגרותם בפועל וכן הפער יצר קשיים רבים עבור האחים עם ההתפתחות התקינה.

בנוגע לאינדיקטור "מרחק בין הדמויות", בשתי הקבוצות נמצאו מספר מתאמים המציינים כי קיים קשר בין מרחק גדול בין הדמויות לבין מערכת יחסים המאופיינת בקונפליקט בין האחים. בנוסף, בקבוצת הביקורת נמצא שמרחק קטן בין הדמויות קשור להתנהגות פרו-חברתית וקירבה בין האחים, קשרים אשר לא נמצאו בקבוצת המחקר. ממצאים אלו מחזקים את מחקרה של אברהם (2002) בנוגע לציורי ילדים, אשר טוענת כי המרחק בין הדמויות מרמז על מידת הקירבה הריגשית בין בני המשפחה.

בנוגע לאינדיקטור "גודל דמות", בקבוצת המחקר נמצא שככל שגודל דמות הנבדק בציור היתה קטנה יותר, כך דווחו יותר בעיות התנהגות אצל הילד עם ההתפתחות התקינה. בקבוצת הביקורת נמצא שככל שגודל דמות הנבדק בציור היתה גדולה יותר, כך התנהגות האחים היתה מאופיינת ביותר יריבות. מחקרים בתחום מצאו כי גודל הדמות המצוירת מושפע מהיחס של המצייר כלפיה (אברהם, 2002; רו, 2012). מכאן דומה שהסיבה להבדלים בין הקבוצות טמונה בתפיסתו של הילד שצייר את דמותו. אחאות מיוחדת מעמידה בפני הילד עם ההתפתחות התקינה קשיים רגשיים היכולים להתבטא בחרדה, חששות וקושי לבטא תוקפנות (חובב והוזמי, 2011). בהתאם לכך, מחקרים העוסקים בציורי ילדים מראים שילדים חסרי בטחון וחרדתיים מציירים את דמותם קטנה יחסית (Koppitz, 1984; La Voy et al., 2001). מכאן שבקבוצת המחקר הדמויות הקטנות שציירו הילדים שיקפו קשיים רגשיים שייתכן ובאו לידי ביטוי בבעיות התנהגות. בנוגע לקבוצת הביקורת, ניתן למצוא הסבר לממצא זה במחקר שבחן את ההשפעה של הרגש כלפי הדמות המצוירת

ומצא כי ילדים הגדילו את הדמויות שאופיינו מראש באופן חיובי והקטינו את הדמויות שאופיינו מראש באופן שלילי (Burkitt et al., 2003). יתכן ובקבוצת הביקורת, הציור משקף יחסים מורכבים היכולים לבוא לידי ביטוי ביריבות, המאפיינת יחסים רבים בין אחים. יתכן שבקבוצה זו, הילדים יותר מרשים לעצמם לחשוף תחושות אלו של יריבות ותחרותיות בינם לבין אחיהם, מה שאחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית חשים שהם צריכים להסתיר בשל הצפייה מהם להיות הבוגרים ולקבל את אחיהם המיוחדים.

פרק 6- סיכום, המלצות ומסקנות

מחקר זה התמקד באחים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ועסק בבחינת טיב הקשר והשפעתו על ההסתגלות הנפשית של האח עם ההתפתחות התקינה, בהשוואה לאחים של ילדים עם התפתחות תקינה. במחקר נעשה שימוש בכלים מילוליים ולא מילוליים על מנת לקבל תמונה מקיפה ומעמיקה של חווית האחיות. השערות המחקר היו כי ימצאו הבדלים בין קבוצת המחקר וקבוצת הביקורת ביחסי האחיות ובהסתגלות הנפשית של הנבדק כפי שיבואו לידי ביטוי בשאלונים ובציור הנבדק.

ניתן לומר כי באופן כללי ממצאי המחקר תומכים בהשערות ומראים שאכן יש הבדלים בין הקבוצות במאפיינים אלו. ההבדלים שנמצאו הראו כי אחיות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית מאפשרת יחסים קרובים ואינה פוגעת בטיב הקשר בין האחים או בהסתגלות הנפשית של האחים עם ההתפתחות התקינה. ממצאי המחקר תורמים להבנת החוויה של האחים במשפחה עם ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית ומחזקים את הזרם בספרות המתמקד בצמיחה מתוך משבר. אולם, למרות שממצאים אלו חושפים תמונה חיובית יחסית, יש לזכור כי במחקר עלו גם נתונים הרומזים על קשיים בקרב האחים. אחד מממצאי המחקר מצביע על הבדל שעלה בין הקבוצות הקשור בדמות המדווחת ורומז על חששות מצד הילדים בקבוצת המחקר, לשתף בקשיים הקשורים ליחסים עם האח עם המוגבלות שכלית התפתחותית. כמו כן, יש לזכור כי קיימים גם הבדלים בינאישיים המשפיעים על האחים ועל יכולתם לצמוח מתוך המצב המורכב. בעקבות הבדלים אלו, ניתן לראות כי ישנם אחים אשר יסתגלו ויתפתחו ממצב זה, וישנם אחים אשר האחיות המיוחדות תגרום להם לפתח קשיים ובעיות רגשיות שונות.

בעקבות המורכבות אשר עולה מתוך היחסים בין האחים, ישנה חשיבות רבה בהגברת המודעות לסיכון בהם מצויים האחים עם ההתפתחות התקינה. אחים אשר אינם יפתחו חוסן נפשי ויכולת התמודדות עלולים לפגוע בסופו של דבר בעצמם ובמשפחה כולה. על כן יש למצוא דרכים להתמודד עם הקשיים שעולים וכן לפתח תוכניות התערבות מותאמות.

כמו כן, במחקר זה נעשה שימוש גם בכלי האמנות. נראה כי הציורים שהנבדקים ציירו חיזקו ותמכו בממצאים שעלו מתוך השאלונים. בנוסף, מתוך ההתבוננות הפנומנולוגית בלטי דגשים חדשים אשר אינם עלו מתוך השאלונים. האינדיקטורים שהופיעו יותר בקרב קבוצת המחקר הדגישו את חשיבות הנוכחות ההורית בקרב ילדים אלו וכן את התפקיד האחראי והדואג שהם לוקחים על עצמם בקשר האחאי. נראה כי המחקר הנוכחי הרחיב את הידע אודות הערכה מבוססת אמנות ככלי טיפולי ייחודי. כלי האמנות מאפשר ערוץ נוסף לביטוי רגשי עבור הנבדקים, וכן מעמיק את ההבנה בנוגע למצבם של האחים והיחסים ביניהם.

פרק 7- השלכות יישומיות של המחקר

לממצאי המחקר ישנן השלכות קליניות ויישומיות הנוגעות לאחאות המיוחדת. המחקר תורם להבנת החוויה הסובייקטיבית של האחים במשפחה עם ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית בדגש על ההסתגלות הנפשית שלהם. המחקר מחזק את הספרות הטוענת כי האחאות המיוחדת תורמת לבני המשפחה, מחזקת את הקשר בין האחים ומאפשרת התפתחות אישית עבור האחים עם ההתפתחות התקינה.

על אף התמונה האופטימית יחסית שממצאי המחקר הנוכחי מציגים, עולים גם בעיות וקשיים בקרב האחים עם ההתפתחות התקינה. יש לזכור כי ישנם ילדים אשר אינם חווים את האחאות המיוחדת כמנוף לצמיחה אישית. על כן, ישנה חשיבות רבה בזיהוי הילדים אשר האחאות המיוחדת פוגעת בתפקודם ומהווה עבורם גורם להוצרות דחק, וכן למצוא דרכי התמודדות ופיתוח תוכניות התערבות יעילות ומותאמות יותר עבורם כבר מגיל צעיר.

היבט ישומי נוסף של המחקר מתייחס לשילוב הידע התיאורטי והמחקרי ביחד עם הממצאים העולים מתוך הציורים. חיבור זה מאפשר הרחבת הידע אודות הערכה מבוססת אמנות ככלי הערכה טיפולי מהנה וייחודי, וכן כאמצעי השופך אור מכיוון חדש וייחודי על קשרי האחאות בקרב אוכלוסיות נורמטיביות ואוכלוסיות מיוחדות.

פרק 8- רשימת אנשי מקצוע ושטח

מטרת המחקר הנוכחי היתה להעמיק את הידע אודות החוויה הסובייקטיבית של האחים עם ההתפתחות התקינה, מתוך הבנה כי הם אלו שנמצאים ומלווים את אחיהם עם המוגבלות השכלית במשך רוב חייהם. אחים אלו נולדו אל תוך מציאות מורכבת ומאתגרת במובנים רבים. ללא פיתוח וחיזוק החוסן והכוחות הפנימיים, האחאות המיוחדת עלולה להוות גורם דחק להיווצרות קשיים רגשיים בקרב האחים עם ההתפתחות התקינה. כיום, המודעות למצבם של האחים עם ההתפתחות התקינה הולכת וגדלה, והם מקבלים יותר תמיכה ועזרה על מנת לעזור להם להתמודד בצורה מיטיבה עם סיטואציית החיים המורכבת. מכאן, שהבנה רחבה ומעמיקה של השפעת האחאות המיוחדת על האח עם ההתפתחות התקינה, תסייע ותתרום לגופים השונים הבאים במגע עם האחים: מוסדות החינוך, מורים, יועצים חינוכיים, גננות, סייעות, משלבים, מרכזי השלמה, מרכזים למשפחה, אגודות לקידום, חוגי העשרה, מועדוניות, מרכז הרווחה והשירותים החברתיים, עו"סים, מדריכים שיקומיים, פסיכולוגים, מטפלים פרא רפואיים וכו'. עבודה משותפת של הגורמים השונים תתרום לילדים עם ההתפתחות התקינה בחיזוק החוסן הנפשי והשרשת תפיסה חיובית אודות המצב המורכב, יקלו על העומס הרגשי והמציאות המאתגרת וכן יביאו לשיפור קשרי האחים והמשפחה כולה.

פרק 9- מגבלות והמלצות למחקרי המשך

למחקר הנוכחי מספר מגבלות. ראשית, גיוס המשתתפים היה תהליך מורכב. גיוס זה נעשה דרך שליחת מיילים וכן מתוך היכרות אישית. לא ניתן כל תמריץ או פרס עבור ההשתתפות במחקר. כתוצאה מכך, משפחות רבות לא נענו או שסרבו להשתתף במחקר. ניתן להבין מכך כי המשפחות שכן הסכימו להשתתף במחקר אוחזות בתפיסה יחסית חיובית ובעלות משאבים רבים יותר, וזאת למרות המצב המשפחתי המורכב. ייתכן שדווקא המשפחות שלא הסכימו להשתתף במחקר היו חושפות תמונה קצת שונה אודות החיים לצד ילד עם מוגבלות שכלית התפתחותית. מתוך שיחות עם גורמים רשמיים הנמצאים בקשר יומיומי עם אוכלוסייה זו, עלה קושי לגייס את המשפחות לשתף פעולה בפעילויות שונות שנערכות עבורן וכן להכניס אנשים זרים לביתם. מידע זה מדגיש כי המשפחות שכן הסכימו להשתתף במחקר זה, הינן משפחות עם כוחות וחוסן רב. כמו כן, מאחר והמדגם במחקר הנוכחי קטן והומוגני, ייתכן ובחינת הממדים בקרב אוכלוסיות הטרוגניות יניב ממצאים שונים. קיים צורך במחקרי המשך ובדיקה מעמיקה כיצד המשתתפים השונים כמו: מצב סוציאקונומי, דת, מיקום משפחתי, מגדר וכי' עשויים להשפיע על ממצאי המחקר. בחינת המשתתפים הדמוגרפיים והאישיותיים של המשתתפים תעזור להעמקת ההבנה אודות ההבדלים בין היחסים במשפחות ובפרט היחס אל מול האח עם המוגבלות שכלית התפתחותית.

שנית, במחקר הנוכחי הדיווח על מצב הילדים נעשה באמצעות שאלונים שהילדים והאמהות מילאו. ייתכן ואם האבות היו ממלאים את השאלונים, התוצאות היו שונות. הפנייה לאמהות נבעה משיקולים המתייחסים לזמינותן הרבה בבית ועם הילדים. אולם, ייתכן והאבות היו יכולים להביא צד שונה ואחר של הדינמיקה המשפחתית. ניתן לבדוק במחקרי המשך האם תיהיה התאמה בין האופן בו האב תופס ומבין את המצב. ייתכן ובדיקת דיווח האם אל מול דיווח האב תאפשר תמונה יותר מדויקת של המתרחש בבית.

שלישית, יש לזכור כי אלמנטים של רצייה חברתית מעורבים במילוי שאלונים מסוג זה. נושא המחקר הינו רגיש ומורכב, וייתכן והאמהות והילדים ענו באופן שמקובל ותואם את ציפיות החברה מהם- להיות סובלניים, תומכים ומגנים על בני משפחתם ובפרט על הילד עם הצרכים המיוחדים.

רביעית, הפגישה עם המשפחה נערכה פעם אחת בלבד ובחנה תפיסה משפחתית המתקיימת ברגע נתון. יש לשער כי מחקר אורך הנמשך לאורך מספר פגישות ומתפרס על משך תקופת זמן רחבה יותר, יניב תוצאות ומידע משמעותי ומהימן יותר לגבי היחסים במשפחה.

לבסוף, המחקר הנוכחי עשוי לשמש בסיס למחקרי המשך בתחום של כלים מבוססים אמנות המשקפים מציאות פנימית של החוויה הסובייקטיבית של הילד. טכניקת הציור הינה שיטה ייחודית ומהנה בעלת יתרונות רבים בקרב ילדים ובכלל, ויש להמשיך ולבדוק את מהימנות הכלי להערכת מאפייני קשר בין אנשים ואף לפתחו כתוכנית התערבות טיפולית עבור אוכלוסיות מתאימות.

ביבליוגרפיה

- אברהם, ע. (2002). הגלוי והנסתר בצירי דמויות אנוש. מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור בע"מ.
- איזנבך, נ. (2013). תיזה- זיהוי ואפיון סימבולים העולים בעבודות אמנות ספונטניות של נפגעי טראומה בילדות. העוסקים באומנות במהלך חייהם.
- איזנבך, נ. (2013). זיהוי ואפיון סימבולים העולים בעבודות אומנות ספונטניות, של נפגעי טראומה בילדות, העוסקים באומנות במהלך חייהם. עבודת לשם קבלת התואר 'מוסמך האוניברסיטה'. אוניברסיטת חיפה.
- אנינג, א., ורינג, ק. (2009). ציורי ילדים ומשמעותם. לילך דיוני (מתרגמת). קריית ביאליק: הוצאת אח.
- דובדבני, א. (2000). כוחות התמודדות של משפחות והורים לילדים עם נכויות התפתחותיות. בתוך: פ. קליין (עורכת), תינוקות, טף, הורים ומטפלים, 257-274. אבן יהודה: רכס.
- האתר של משרד הרווחה והשירותים החברתיים. נדלה ב-19 לאוגוסט 2012, מתוך: <http://www.molsa.gov.il/Populations/Disabilities/MentalRetardation/Pages/Pigur.aspx>
- המרכז הישראלי לטיפול בפסיכותראומה. נדלה ב-22 לאוגוסט 2012, מתוך: <http://www.traumaweb.org/content.asp?PageId=34&lang=he>
- זיידר, י. (1986). אחיו הרגילים של הילד החרוג. מהלכים, תשמ"ו, 54-58.
- חובב, מ. והוזמי, ב. (2011). משילוב להשתלבות: אתגרים וצמיחה במעגל החיים. רעננה: הוצאת רותם ובית איזי שפירא, תשע"א.
- לזרוס, ר., ולזרוס, ב. (2000). רגש והגיון: להבין את הרגשות שלנו. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- מלקודי, ק. (2004). הבנת ציורי ילדים. קריית ביאליק: הוצאת אח.
- פוקס-אפלמן, ת. (2007). צייר לי ציור. קריית ביאליק: הוצאת אח.
- רז, מ. (2012). הציור כראי הנפש-ניתוח ציורי ילדים ומבוגרים. הוצאת רסלינג: תל אביב.
- שולט, מ. (2009). הידיים מספרות: פיסול פסל אם-ילד בחימר, רבדים מילוליים ולא-מילוליים בייצוגי אימהות. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת חיפה.
- שניר, ש. (2006). ביטויי קירבה ואינדיווידואליות בציורים משותפים של בני זוג. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת חיפה.
- Abramson, H. W. (2000). *Stop the violence break the silence*. U.S.A.: Safe Place.
- Betensky, M. G. (1995). *What Do You See? - Phenomenology of Therapeutic Art Expression*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Burke, P. (2004). *Brothers and Sisters of Disabled Children*. J. Kingsley, London.
- Burke, P. (2010). Brothers and Sisters of Disabled Children: The Experience of Disability by Association. . *British Journal of Social Work*, 40 (6), 1681-1699.
- Burkitt, E., Barrett, M., & Davis, A. (2003). The effect of affective characterizations on the size of children's drawings. *British Journal of Developmental Psychology*, 21(4), 565-583.
- Butcher, J. N., Mineka, S., & Hooley, J. M. (2010). *Abnormal Psychology*. 14th edition. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Carr, J. H. (1995). *Down's syndrome: Children growing up*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Caya, M. L., & Liam, J. H. (1998). The role of sibling support in high-conflict families. *American Journal of Orthopsychiatry*, 68, 327-333.
- Cox, A. H., Marshall, E. S., Mandlco, B., & Olsen S. F. (2003). Coping responses to daily life stressors of children who have a sibling with a disability. *Journal of Family Nursing*, 9, 397-413.
- Cuskelly, M., & Dadds, M. (1992). Behavioural problems in children with Down's syndrome and their siblings. *J Child Psychol Psychiatry*, 33, 749-761.
- Cuskelly, M., & Gunn, P. (1993). Maternal reports of behavior of siblings of children with Down syndrome. *Am J Ment Retard*, 97, 521-529.
- Cuskelly, M., Chant, D. & Hayes, A. (1998). Behavior problems in the siblings of children with Down syndrome: Associations with family responsibilities. *Int J Disabil Dev Educ*, 45, 295-311.
- Dallaire, D. H., Ciccone, A., & Wilson, L. C. (2012). The family drawings of at-risk children: Concurrent relations with contact with incarcerated parents, caregiver behavior, and stress. *Attachment & Human Development*, 14(2), 161-183.
- Damiani, V. B. (1999). Responsibility and adjustment in siblings of children with disabilities: Update and review. *Families in Society*, 80, 34-40.
- Di Leo, J. H. (1973). *Children's drawings as diagnostic aids*. New York, NY: Brunner/Mazel.
- Dyson, L. L. (1997). Fathers and mothers of school-age children with developmental disabilities: Parental stress, family functioning, and social support. *American Journal on Mental Retardation*, 102 (3), 267-279.
- Elkoshi, R. (2003). Interpreting children's invented graphic notation. *Accountability for Educational Quality: Shared Responsibility*. the 84th Annual Meeting of AERA, Chicago (21-25 April).
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the qualities of sibling relationships. *Child Development*, 56, 448-461.
- Gargiulo, R. M., O'Sullivan, P. S., & Wesley, K. (1992). Sibling relationships involving school children with acquired/congenital and visible/invisible disabilities. *Issues in Special Education and Rehabilitation*, 7(2), 7-23.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ). *J. Child Psychol. Psychiat*, 38(5), 581-586.
- Hannah, M. E., & Midlarsky, E. (1999). Competence and adjustment of siblings of children with mental retardation. *American Journal on mental retardation*, 104, 22-37.

- Hetherington, E. M., Henderson, S. H., Reiss, D., Anderson, E.R., Bridges, M., Chan, R. W., Insabella, G. M., Jodi, K. M., Kim, J. E., Mitchell, A. S., O'Connor, T. G., Skaggs, M. J., & Taylor, L. V. (1999). Adolescent siblings in stepfamilies: Family functioning and adolescent adjustment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 64(4), 222.
- Janesick, V. J. (2000). The choreography of qualitative research design: Minuets, improvisations, and crystallization. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd edition), (pp. 379-400). Thousand Oaks: Sage.
- Jenkins-Tucker, C., Updegraff, K. A., McHale, S. M., & Crouter, A.C. (1999). Older siblings as socializers of younger siblings' empathy. *Journal of Early Adolescence*, 19, 176-199.
- Kazak, A. E., & Marvin R. S. (1984). Differences, Difficulties and Adaptation: Stress and Social Networks in Families with a Handicapped Child. *Family Relations*, 33, 67-77.
- Koppitz, E. M. (1984). Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils. New York, NY: Grune & Stratton.
- La Voy, S. K., Pedersen, W. C., Reitz, J. M., Brauch, A. A., Luxenberg, T. M., & Nofsinger, C. C. (2001). Children's drawings A cross-cultural analysis from japan and the united states. *School Psychology International*, 22(1), 53-63.
- Leibovits, M. (1999). *Interpreting projective drawings*. London: Brunner/Mazel.
- Lev Wiesel, R., & Drori, D. (2000). The effects of social status upon the self concept of elderly widows and wives assessed by human figure drawings. *The Arts in Psychotherapy*, 27(4), 263-267.
- Lev Wiesel, R., & Liraz, R. (2007). Drawings vs. narratives: Drawing as a tool to encourage verbalization in children whose fathers are drug abusers. *Clinical child psychology and psychiatry*, 12(1), 65-75.
- Lev-Wiesel, R., & Shvero, T. (2003). An exploratory study of self-figure drawings of individuals diagnosed with schizophrenia. *The Arts in psychotherapy*, 30(1), 13-16.
- Luckasson, R., Borthwick-Duffy, S., Buntinx, W. H. E., Coulter, D. L., Craig, E. M., Reeve, A., Schalock, R. L., Snell, M. E., Spitalnik, D. M., Spreat, S., & Tasse', M. J. (2002). *Mental retardation: Definition, classification, and systems of supports* (10th ed.). Washington, DC: American Association on Mental Retardation.

- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield, IL: Charles C Thomas.
- McDermott, S., Valentine, D., Anderson, A., Gallup, D., & Thompson, S. (1997). Burdens and gratifications of parents with adult children with mental retardation living in-home versus out-of-home. *Am J Orthopsychiatry*, 67(2), 323-329.
- Nixon, C. L., & Cummings, E. M. (1999). Sibling disability and children's reactivity to conflicts involving family members. *Journal of Family Psychology*, 13, 274-285.
- Palladino-Schultheiss, D. E., Kress, H. M., Manzi, A. J., & Jeffrey-Glasscock, J. M. (2001). Relational influences in career development: A qualitative inquiry. *The Counseling Psychologist*, 29, 214-239.
- Peleg-Oren, N. (2002). Group intervention for children of drug-addicted parents- Using expressive techniques. *Clinical Social Work Journal*, 30(4), 403-418.
- Persons, R. W. (2009). Art therapy with serious juvenile offenders: A phenomenological analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 53(4), 433-453. doi:10.1177/0306624X08320208 [doi]
- Piperno, F., Di Biasi, S., & Levi, G. (2007). Evaluation of family drawings of physically and sexually abused children. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 16(6), 389-397.
- Pitman, E., & Matthey, S. (2004). The SMILES program (simplifying mental illness life enhancement skills) for children with mentally ill parents or sisters and brothers. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74(3), 383-388.
- Pit-Ten Cate, I. M., & Loots, G. M. P. (2000). Experiences of siblings of children with physical disabilities: An empirical investigation. *Disability and Rehabilitation*, 22, 399-408.
- Reich, J. W., Zautra, A. J., & Hall, J. S. (2010). *Handbook of Adult Resilience*. New York: Guilford Press.
- Rodrigue, J. R., Geffken, G. R., & Morgan, S. B. (1993). Perceived competence and behavioral adjustment of siblings of children with autism. *J Autism Dev Disord* 23, 665-674.
- Sanders, J. L., & Morgan, S. B. (1997). Family stress and adjustment as perceived by parents of children with autism or Down's syndrome: Implications for intervention. *Child and Family Behavior Therapy*, 19(4), 15-32.
- Sandler, A. G., & Mistretta, L. A. (1998). Positive adaptation in parents of adults with disabilities. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 33, 123-130.

- Schaefer, E. S., & Edgerton, M. (1981). *The sibling inventory of behavior*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina.
- Scorgie, K., & Sobsey, D. (2000). Transformational outcomes with parenting children who have disabilities. *Mental Retardation*, 38, 195-206
- Skotko, B. G., & Levine, S. P. (2006). What the Other Children Are Thinking: Brothers and Sisters of Persons With Down Syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part C: Seminars in Medical Genetics*, 142C (3), 180-186.
- Skotko, B. G., Levine, S. P., & Goldstein, R. (2011). Having a Brother or Sister With Down Syndrome: Perspectives From Siblings. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 155(10), 2348-2359.
- Somer, L., & Somer, E. (1997). Phenomenological and psychoanalytic perspectives on a spontaneous artistic process during psychotherapy for dissociative identity disorder. *The Arts in Psychotherapy*, 24(5), 419-430.
- Stainton, T., & Besser, H. (1998). The positive impact of children with an intellectual disability on the family. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 23, 57-70.
- Stalker, K., & Connors, C. (2004). Children perceptions of their disabled siblings: "She's different but it's normal for us". *Children and Society*, 18(3), 218-300.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1-18.
- Teichman, Y. (2001). The development of israeli children's images of jews and arabs and their expression in human figure drawings. *Developmental Psychology*, 37(6), 749-761.
- Trachtenberg, S. W., & Batshaw, M. L. (1997). Caring and coping: The family of a child with disabilities. In M. L. Batshaw (Ed.), *Children with disabilities* (743-756). Baltimore, MD: Paul H. Brookes.
- Vass, Z. (1998). The inner formal structure of the H-T-P drawing: An exploratory study. *Journal of Clinical Psychology*, 54, 1-9.
- Weinger, S. (1992). Perceptions of siblings of mentally retarded children compared with parental perceptions and severity. University of Illinois at Chicago. *Dissertation Abstract International A*, 53/10, (publication number 9226278).
- Widmer, E. D., & Weiss, C. C. (2000). Do older siblings make a difference? The effects of older sibling support and older sibling adjustment on the adjustment of socially disadvantaged adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 10, 1-27.

Williams, P. D., Williams, A. R., Graff, J. C., Hanson, S., Stanton, A., Hafeman, C., Liebergen, A., Leuenberg, K., Setter, R. K., Ridder, L., Curry, H., Barnard, M., & Sanders, S. (2003). A community-based intervention for sisters and brothers and parents of children with chronic illness or disability: the ISEE (Intervention for sisters and brothers: Experience and enhancement) study. *The Journal of Paediatrics*, 143(3), 386-393.

נספחים:**נספח 1:****שאלון רקע**

בשאלון שלפניך שאלות המתייחסות לרקע המשפחתי ולמאפיינים של הילד/ה שלך. אנא השלימי את הפרטים החסרים במקומות המסומנים. בשאלות המציעות מספר אפשרויות, אנא הקיפי את התשובה המתאימה ביותר.

תאריך מילוי השאלון _____:

נתוני רקע: מספר הילדים במשפחה _____ מקום הילד המתבקש לצייר את הציור במשפחה (מבחינת

סדר הלידה) _____:

אב: גיל _____ ארץ לידה _____ שנת עלייה _____:

מצב משפחתי: רווק / נשוי / גרוש / אלמן.

השכלה: יסודית/ תיכונית/ מקצועית/ אקדמאית.

מקצוע: _____ עיסוק: _____:

אם: גיל _____ ארץ לידה _____ שנת עלייה _____:

מצב משפחתי: רווק / נשוי / גרוש / אלמן.

השכלה: יסודית/ תיכונית/ מקצועית/ אקדמאית.

מקצוע: _____ עיסוק: _____:

נספח 2:

שאלון יחסים בין אחים

לפניך משפטים המתארים את היחסים שלך עם אחיך. קרא כל משפט בעיון וסמן את התשובה המתאימה לך ביותר. דוגמא (החוקרת מדגימה לילד) -

• באיזו מידה אתה אוהב גלידה?	☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד
--	---

דוגמא (הילד מדגים לנסיין שהבין) -

• יש ילדים שאוהבים ללכת לבית הספר בעוד שאחרים לא כל-כך אוהבים. עד כמה אתה אוהב ללכת לבית הספר?	☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד
--	---

תחילת השאלון -

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	1. ישנם אחים אשר עושים הרבה דברים נחמדים אחד לשני, בעוד שאחים אחרים עושים זאת מעט. עד כמה אתה ואחיך עושים זה לזה דברים נחמדים?
☐ אחי כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר ☐ אחי לעיתים קרובות מקבל יחס טוב יותר ☐ אנחנו מקבלים פחות או יותר את אותו היחס ☐ אני לעיתים קרובות מקבל יחס טוב יותר ☐ אני כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר	2. מי בדרך כלל מקבל יחס יותר טוב מאמא שלכם, אתה או אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	3. באיזו מידה אתה מראה לאחיך כיצד לעשות דברים שהוא לא יודע לעשות?

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	4. באיזו מידה אחיך מראה לך כיצד לעשות דברים שאתה לא יודע לעשות?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	5. באיזו מידה אתה אומר לאחיך מה לעשות?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	6. באיזו מידה אחיך אומר לך מה לעשות?
☐ אחי כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר ☐ אחי לעיתים קרובות מקבל יחס טוב יותר ☐ אנחנו מקבלים פחות או יותר את אותו היחס ☐ אני לעיתים קרובות מקבל יחס טוב יותר ☐ אני כמעט תמיד מקבל יחס טוב יותר	7. מי בדרך כלל מקבל יחס יותר טוב מאבא שלך, אתה או אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	8. קיימים אחים אשר מאוד דואגים אחד לשני, בעוד שאחרים לא דואגים אחד לשני. עד כמה אתה ואחיך דואגים אחד לשני?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	9. באיזו מידה אתה ואחיך הולכים יחד למקומות ועושים דברים ביחד?

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	10. באיזו מידה אתה ואחיך מעליבים אחד את השני וקוראים אחד לשני בשמות?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	11. באיזו מידה אתה ואחיך אוהבים את אותם הדברים?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	12. באיזו מידה אתה ואחיך מספרים הכל אחד לשני?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	13. קיימים אחים המתחרים רבות אחד בשני, בעוד שאחרים מתחרים מעט אחד בשני. באיזו מידה אתה ואחיך מתחרים אחד בשני בדברים שאתם עושים?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	14. באיזו מידה אתה מעריך ומכבד את אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	15. באיזו מידה אחיך מעריך ומכבד אותך?

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	16. באיזו מידה אתה ואחיך לא מסכימים אחד עם השני ורבים זה עם זה?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	17. קיימים אחים אשר מאוד משתפים פעולה זה עם זה, בעוד שאחים אחרים כמעט ולא משתפים פעולה זה עם זה. באיזו מידה אתה ואחיך משתפים פעולה זה עם זה?
☐ אחי כמעט תמיד מקבל יותר תשומת לב ☐ אחי לעיתים קרובות מקבל יותר תשומת לב ☐ אנחנו מקבלים פחות או יותר את אותה תשומת הלב ☐ אני לעיתים קרובות מקבל יותר תשומת לב ☐ אני כמעט תמיד מקבל יותר תשומת לב	18. מי מקבל יותר תשומת לב מאמא שלכם, אתה או אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	19. באיזו מידה אתה עוזר לאחיך עם דברים שהוא אינו מסוגל לעשות בעצמו?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	20. באיזו מידה אחיך עוזר לך עם דברים שאתה לא מסוגל לעשות בעצמך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	21. באיזו מידה אתה מכריח את אחיך לעשות דברים?

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	22. באיזו מידה אחיך מכריח אותך לעשות דברים?
☐ אחי כמעט תמיד מקבל יותר תשומת לב ☐ אחי לעיתים קרובות מקבל יותר תשומת לב ☐ אנחנו מקבלים פחות או יותר את אותה תשומת הלב ☐ אני לעיתים קרובות מקבל יותר תשומת לב ☐ אני כמעט תמיד מקבל יותר תשומת לב	23. מי מקבל יותר תשומת לב מאבא שלכם, אתה או אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	24. באיזו מידה אתה ואחיך אוהבים זה את זה?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	25. קיימים אחים אשר משחקים ועושים הרבה כיף ביחד, בעוד שאחים אחרים כמעט לא משחקים ועושים כיף ביחד. באיזו מידה אתה ואחיך משחקים ועושים כיף ביחד?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	26. באיזו מידה אתה ואחיך רעים אחד לשני?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	27. באיזו מידה לך ולאחיך יש דברים משותפים?

☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	28. באיזו מידה אתה ואחיך מספרים סודות ומשתפים אחד את השני ברגשות שלכם?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	29. באיזו מידה אתה ואחיך מתחרים אחד בשני?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	30. באיזו מידה אתה מעריץ את אחיך וגאה בו?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	31. באיזו מידה אחיך מעריץ אותך וגאה בך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	32. באיזו מידה אתה ואחיך כועסים ומתווכחים אחד עם השני?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	33. באיזו מידה אתה ואחיך משתפים אחד את השני?

☐ אחי כמעט תמיד המועדף ☐ אחי לעיתים קרובות הוא המועדף ☐ אף אחד מאיתנו הוא לא מועדף ☐ אני לעיתים קרובות המועדף ☐ אני כמעט תמיד המועדף	34. את מי אמא שלכם בדרך כלל מעדיפה, אותך או את אחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	35. באיזו מידה אתה מלמד את אחיך דברים שהוא אינו יודע?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	36. באיזו מידה אחיך מלמד אותך דברים שאתה לא יודע?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	37. באיזו מידה אתה נותן פקודות לאחיך?
☐ כמעט ולא ☐ מעט ☐ במידה מסוימת ☐ הרבה ☐ הרבה מאוד	38. באיזו מידה אחיך נותן פקודות לך?
☐ אחי כמעט תמיד המועדף ☐ אחי לעיתים קרובות הוא המועדף ☐ אף אחד מאיתנו הוא לא מועדף ☐ אני לעיתים קרובות המועדף ☐ אני כמעט תמיד המועדף	39. את מי אבא שלכם בדרך כלל מעדיף, אותך או את אחיך?

הוראות: השאלון הבא מתייחס להתנהגות ילדך (המתבקש לצייר ציור במסגרת המחקר) כלפי אחיו (האח שאותו הוא מצייר יחד איתו בציור). עבור כל היגד, אנא הקיפי בעיגול את התשובה שנראית לך הכי מתאימה. יסייע לנו מאד אם תעני על כל ההיגדים בצורה הטובה ביותר, גם אם את לא לגמרי בטוחה או שההיגד נראה טיפשי!

תמיד 5	לעיתים קרובות 4	לפעמים 3	לעיתים רחוקות 2	אף פעם 1	
5	4	3	2	1	1. מקבל את אחיו כחבר למשחק
5	4	3	2	1	2. מנסה להימנע מלהראות עם אחיו
5	4	3	2	1	3. כאשר עושה תוכניות, כולל את אחיו בתוכניותיו
5	4	3	2	1	4. חטטן וצריך לדעת כל דבר הקשור באחיו
5	4	3	2	1	5. מפגין דחייה כלפי אחיו
5	4	3	2	1	6. מנסה לנחם את אחיו כאשר הוא לא מרוצה או מרגז
5	4	3	2	1	7. מלשין על אחיו
5	4	3	2	1	8. נהנה מחברת אחיו בבית
5	4	3	2	1	9. מאד תחרותי כלפי אחיו
5	4	3	2	1	10. מעוניין בהצלחתו של אחיו
5	4	3	2	1	11. הולך מכות עם אחיו (לא רק לשם שעשוע)
5	4	3	2	1	12. מחמיץ פנים או מאוכזב כאשר עליו להיות עם אחיו
5	4	3	2	1	13. מתייחס אל אחיו כאל חבר טוב
5	4	3	2	1	14. שומר על אחיו ומטפל בו

תמיד 5	לעיתים קרובות 4	לפעמים 3	לעיתים רחוקות 2	אף פעם 1	
5	4	3	2	1	15. מקנא באחיו
5	4	3	2	1	16. מלמד את אחיו מיומנויות חדשות
5	4	3	2	1	17. מרוצה מכל התקדמות שאחיו עושה
5	4	3	2	1	18. מתרחק מאחיו כאשר ניתן
5	4	3	2	1	19. עוזר לאחיו להסתגל למצבים חדשים
5	4	3	2	1	20. נבוך להיות עם אחיו בציבור
5	4	3	2	1	21. מעלה רעיונות לגבי דברים שהם יכולים לעשות יחד
5	4	3	2	1	22. מאשים את אחיו כאשר משהו לא מסתדר
5	4	3	2	1	23. רב ומתוכח עם אחיו
5	4	3	2	1	24. מתגרה באחיו ומציק לו
5	4	3	2	1	25. משתף את אחיו בסודותיו
5	4	3	2	1	26. מתרגז על אחיו
5	4	3	2	1	27. מנסה ללמד את אחיו כיצד להתנהג
5	4	3	2	1	28. מרגיש מבויש בגלל אחיו
5	4	3	2	1	29. איכפת לו מהאוויר והרווחה של אחיו
5	4	3	2	1	30. פוגע ברגשותיו של אחיו
5	4	3	2	1	31. מגלה סימפטיה כאשר אחיו מתקשה
5	4	3	2	1	32. מנצל את אחיו

הוראות: עבור כל היגד, אנא סמני במשבצת המתאימה, האם ההיגד לא נכון, נכון במידה מסוימת או נכון בוודאות. יסייע לנו מאד אם תעני על כל ההיגדים בצורה הטובה ביותר, גם אם את לא לגמרי בטוחה או שההיגד נראה טיפשי! אנא עני את תשובותייך בהתבסס על התנהגות ילדך בששת החודשים האחרונים או בשנת הלימודים הנוכחית.

נכון בוודאות	נכון במידה מסוימת	לא נכון	
☐	☐	☐	1. מתחשב ברגשותיהם של אחרים
☐	☐	☐	2. חסר מנוחה, פעיל יתר על המידה, לא מסוגל לשבת לזמן ממושך
☐	☐	☐	3. לעיתים קרובות מתלונן על כאבי ראש, כאבי בטן או בחילות
☐	☐	☐	4. משתף ברצון ילדים אחרים (ממתקים, צעצועים, עפרונות ועוד)
☐	☐	☐	5. לעיתים קרובות יש לו התקפי זעם או חם מזג
☐	☐	☐	6. במידת מה מתבודד, נוטה לשחק לבד
☐	☐	☐	7. באופן כללי ממושמע, לרוב עושה מה שמבוגרים מבקשים ממנו
☐	☐	☐	8. דאגות רבות, לעיתים קרובות נראה מודאג
☐	☐	☐	9. מסייע כאשר מישהו נפגע, מרוגז או חש ברע
☐	☐	☐	10. מתנועע בעצבנות ומתפתל בכסא לעיתים תכופות
☐	☐	☐	11. יש לו לפחות חבר טוב אחד
☐	☐	☐	12. לעיתים קרובות רב עם ילדים אחרים או מתנהג בבריונות איתם
☐	☐	☐	13. לעיתים קרובות אינו שמח, פגוע או פורץ בבכי
☐	☐	☐	14. באופן כללי אהוד על-ידי ילדים אחרים
☐	☐	☐	15. מוסח בקלות, לא מרוכז
☐	☐	☐	16. מתוח או תלתי בסיטואציות חדשות, בקלות מאבד ביטחון
☐	☐	☐	17. אדיב כלפי ילדים צעירים יותר
☐	☐	☐	18. לעיתים קרובות משקר או מרמה
☐	☐	☐	19. ילדים אחרים נטפלים אליו או מתנהגים כלפיו בבריונות
☐	☐	☐	20. לעיתים קרובות מתנדב לסייע לאחרים (הורים, מורים, ילדים אחרים)

☐	☐	☐	21. שוקל את מעשיו לפני שפועל
☐	☐	☐	22. גונב מהבית, מביה"ס או ממקומות אחרים
☐	☐	☐	23. מסתדר טוב יותר עם מבוגרים מאשר עם ילדים
☐	☐	☐	24. קיימים פחדים רבים, מפחד בקלות
☐	☐	☐	25. מסיים משימות עד הסוף, טווח קשב טוב

טופס פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת

תאריך: _____

שלום רב,

שמי מירי יחזקאלי, אני סטודנטית לתואר שני בטיפול באמנויות באוניברסיטת חיפה.

במסגרת התזה בהנחיית ד"ר דפנה רגב אני עורכת מחקר בנושא:

אחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית- הבדלים במאפייני הקשר בין האחים ובהסתגלות

הנפשית (באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים) בהשוואה לאחאות לילדים עם התפתחות תקינה.

מטרת המחקר הינה להתמקד בחווית האחאות המיוחדת מנקודת מבטו הסובייקטיבית של האח עם ההתפתחות התקינה ולבחון כיצד טיב הקשר משפיע על הסתגלותו הנפשית. לשם מטרה זו אני מבקשת ממך ומילדך להשתתף במחקר ובכך לסייע להרחבת הידע המחקרי בנושא. השתתפותך והשתתפות ילדך במחקר עשויים לתרום בצורה משמעותית להבנת נושא המחקר ואף למצוא דרכי טיפול והתערבות חדשים על מנת להקל ולעזור למשפחות עם ילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית.

במסגרת המחקר תתבקשי למלא שאלון העוסק ביחסים שבין ילדיך וכן שאלון העוסק בהסתגלותו של ילדך עם ההתפתחות התקינה. ילדך יקבל נייר וצבעים, ויתבקש לצייר את עצמו ואת אחיו/אחותו ולאחר מכן לתאר את הציור בקצרה. כמו כן, הוא יתבקש למלא שאלון העוסק ביחסיו עם אחיו/אחותו. המשך הצפוי לכל ההליך הזה הינו בערך שעה או פחות.

אינך חייבת להשתתף במחקר, ולאי הסכמה לא תהיה כל השלכה עליך ולא תפגע בך בכל דרך שהיא בהמשך. אם תרצי בכך תוכלי להפסיק את השתתפותך בכל שלב שהוא.

ככלל, כל הנתונים המזהים במחקר ישמרו חסויים ולא יהיו זמינים לאף אחד מלבד צוות המחקר. במידה ותיהי מעוניינת בכך שמך יוזכר במחקר.

אני מודעת לכך כי המחקר עוסק בנושא אחאות, נושא רגיש עבור כולנו. במידה ותחושי מצוקה כל שהיא, או שיתעוררו אצלך שאלות בעקבות ההשתתפות במחקר, את מוזמנת לפנות אל החוקרת הראשית, מטפלת באמנות ד"ר דפנה רגב.

תודה מראש על שיתוף הפעולה.

בברכה,

מירי יחזקאלי 0528714988

החוקרת האחראית: ד"ר דפנה רגב 0526364163

אישור השתתפות אמהות במחקר בנושא:

אחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית- הבדלים במאפייני הקשר בין האחים ובהסתגלות

הנפשית (באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים)

בהשוואה לאחאות לילדים עם התפתחות תקינה.

בניהולה של החוקרת ד"ר דפנה רגב

אני _____ מאשרת שקראתי את המידע שהוצג בפני ושהוסבר לי אישית על-ידי החוקרת, אשר התחייבה בפני בכתב, להבטיח סודיות בכל הנוגע לפרטי האישיים ולכל פרט אחר, שעלול לחשוף את זהותי.

כמו כן, הוסברה לי מטרת המחקר וחשיבותו.

הובהר לי כי ההשתתפות הנה מבחירה בלבד, ואם אסרב להשתתף לא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד.

הובהר לי כי אני יכולה להפסיק את השתתפותי בכל שלב שהוא, ולא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד.

אני מסכימה שאני ובני/בתי נשתתף במחקר זה, ומוכנה שייעשה שימוש בשאלונים ובציורים לצורכי מחקר זה ולשם הוראה ומחקר בעתיד. הציורים יוצגו ללא פרטים מזהים, תוך שמירה על אנונימיות.

אני החתומה מטה מודעת לכך שאינני חייבת לחתום על טופס זה.

חתימת האם _____

שם הילד/ה _____

טלפון המשתתפת _____

תאריך _____

תודה מראש על שיתוף הפעולה.

בברכה,

מירי יחזקאלי וד"ר דפנה רגב

אישור השתתפות הילדים במחקר בנושא:

אחאות לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית- הבדלים במאפייני הקשר בין האחים ובהסתגלות

הנפשית (באמצעות כלים מילוליים ולא מילוליים)

בהשוואה לאחאות לילדים עם התפתחות תקינה.

בניהולה של החוקרת ד"ר דפנה רגב

אני _____ מסכים להשתתף במחקר של מירי. מירי הסבירה לי שעלי

למלא שאלון ולצייר ציור.

אני יודע שמותר לי להפסיק את הפגישה בכל רגע שארצה. מירי הבטיחה לי שהשאלון והציור ישמרו

אצלה.

אני מסכים להשתתף במחקר זה, ומוכן שייעשה שימוש בשאלונים ובציורים לצורכי מחקר בלבד.

שם המשתתף/פת _____ חתימת המשתתף/ת _____

תאריך _____

תודה מראש על שיתוף הפעולה.

בברכה,

מירי יחזקאלי וד"ר דפנה רגב

ילד מחקר :

תאריך : _____

מין הנבדק : _____

תאריך לידה - נבדק : _____

מין האח : _____

תאריך לידה - אח : _____

אבחנה (כולל דרגת חומרה – קל, בינוני, קשה) : _____

סדר הפריטים בצורך :

שיום האובייקטים בצורך :

ילד ביקורת:

תאריך: _____

מין הנבדק: _____

תאריך לידה - נבדק: _____

מין האח: _____

תאריך לידה - אח: _____

סדר הפריטים בצורך:

שיום האובייקטים בצורך:

Siblings of Children with Intellectual and Developmental Disability and Siblings of Normative Children -

Differences in the Relationship's Characteristics and Psychological Adjustment (using verbal and non-verbal tools)

Miri Yechezkel

Abstract

Background: Siblings of children with intellectual and developmental disabilities are in a "risk group" to develop behavioral and adjustment problems. This raises the need to strengthen the bond between siblings by giving them the tools to build resilience. This study examined the effect the presence of a child with intellectual and developmental disability has on his or her normative siblings. The research dealt with the nature of the relationship and its impact on the psychological adjustment of the normative sibling, compared with siblings of normative children, using verbal and non-verbal tools.

Method: The sample consisted of 59 children aged 8-13 and their mothers. The participants were divided into two groups: 1. The experimental group consisted of 28 siblings of children with intellectual and developmental disabilities, from a level of mild to moderate. 2. The control group consisted of 31 siblings of normative children. The mothers and the siblings filled out questionnaires and the test subjects were also asked to prepare a drawing depicting themselves and their brother or sister. Art based evaluations were carried out in two methods: 1. Focusing on three indicators predetermined by literature dealing with child drawings (Character position, the distance between characters and character size) 2. Having three expert evaluators from the field of art therapy examine the drawings and suggest possible additional indicators. The findings obtained by the analysis of the drawings were examined with the questionnaire points in mind. The analysis of quantitative findings was carried out by using the t test for finding differences between groups, as well as the Pearson scales, which are used to establish the relationship between research variables.

Results: The research hypotheses were partially validated, and the questionnaires and drawings have pointed to several differences between the groups. The differences found suggest a closer relationship in the experimental group when compared to the control group. No significant difference was found between the groups in regard to the test subjects' emotional adjustment. In addition, correlators of a positive association between adjusted behavior and a beneficial relationship were found in both groups. In regards to the drawings, no significant differences

were found between the groups in relation to the indicators that are discussed in the literature. However, both groups showed a correlation between the aforementioned three indicators and certain behavioral characteristics. Additionally, several differences were found between the groups pertaining to the indicators suggested by the phenomenological observation of field experts. The experimental group showed a higher rate of indicator occurrence than the control group: the figures are helping each other and are more dedicated to the figure of the disabled sibling, parents are more present in the drawings, and figures appear more active.

Discussion: Given these subjective and objective findings, it appears that non-normative siblinghood strengthens the bond between the siblings and enhances personal development for the siblings with normative development. Nevertheless, many difficulties also immerse among the siblings of children with developmental disabilities. There are children who do not experience the non-normative siblinghood as a means of personal growth. It is important to identify the siblings who are at a higher risk of developing stress issues, and to find effective interventions that can be tailored to them. Further research is required to expand the art measurement tools tested in this study, in order to evaluate their reliability for assessing the relationship between people and to develop it as a means therapeutic intervention for different populations.

Siblings of Children with Intellectual and Developmental Disability and Siblings of Normative Children - Differences in the Relationship's Characteristics and Psychological Adjustment (using verbal and non-verbal tools)

Miri Yechezkely

Supervised by: Dr. Dafna Regev

Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the
Requirements for the Master's degree
School of Creative Arts Therapies
Faculty of Social Welfare & Health Sciences
and the Faculty of Education
The Haifa University

This work was supported by a grant from Shalem Fund for Development of
Services for People with Intellectual Disabilities in the Local Councils in Israel

2014

קרן שלם/613/2014